

יצחק בן-צבי וזלמן שזר בחקר השבתאות

יעקב ברנאי

מבוא

שני נשיאים של מדינת ישראל – הנשיא השני יצחק בן-צבי (1952–1963) והנשיא השלישי זלמן שזר (1963–1972) – עסקו במחקר התנועה השבתאית. התופעה של מנהיגים פוליטיים ואישי ציבור שהם גם היסטוריונים או עוסקים בכתיבה היסטורית נפוצה בתנועות לאומיות,¹ שכן טיפוח הלאומיות באמצעות העבר חשוב לכל תנועה לאומית. שני האישים החלו בפעילות פוליטית וציבורית בגיל צעיר ומצאו במשיחיות היהודית, ובעיקר בחקר השבתאות, נושא שמתאים למאויים הלאומיים של דורם. יש דמיון רב ברקע שלהם ובדרכם הפוליטית, הציבורית והמחקרית ההיסטוריוגרפית, ויש גם הבדלים. שניהם כתבו את זיכרונותיהם, ומהם ומהספרות הביוגרפית שנכתבה עליהם² אפשר ללמוד על אהבתם לספר וללימוד ועל הדרך שהובילה אותם לחקר השבתאות. בראשית המאה ה־20 עשו את דרכם שלושה צעירים ציונים בחקר השבתאות: האחד – גרשם שלום – נעשה לחוקרה המדעי המובהק. השניים האחרים – שזר ובן-צבי – נעשו לימים נשיאים השני והשלישי של מדינת ישראל. דרכו של בן-צבי היתה שונה מעט מזו

* אני מודה לארכיונים ולעובדיהם המסורים, שבהם נעזרתי לכתיבת מאמר זה: ארכיון המדינה (א"מ), הארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ), ארכיון גנזים (א"ג), הארכיון לתולדות 'ההגנה' (את"ה) וארכיון עיריית תל אביב.

1 ראו למשל: Monika Ba'ar, *Historians and Nationalism: East-Central Europe in the Nineteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2010; Stefan Berger and Chris Lorenz (eds.), *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe*, Palgrave Macmillan, Hampshire 2010.

2 ראו בעיקר: חגי צורף (עורך), *יצחק בן-צבי – הנשיא השני: מבחר תעודות מפרקי חייו (1884–1963)*, ארכיון המדינה, ירושלים 1998; הנ"ל (עורך), *זלמן שזר – הנשיא השלישי: מבחר תעודות מפרקי חייו (1889–1974)*, גנוז המדינה, ירושלים 2008, ושם ביבליוגרפיה מקפת. הכתיבה המחקרית והפופולרית על שני האישים נמשכה גם לאחר פרסום שני הספרים הללו. ראו למשל חוברת המוקדשת ליצחק בן-צבי, 50 שנה לפטירתו של יצחק בן-צבי, עת"מול, 228 (אייר תשע"ג).

של שזר – הוא היה איש העלייה השנייה ולא למד בברלין – אך היה דמיון רב בתחומי התעניינותם ובפעילותם הציבורית של השניים. לבן-צבי, כמו לשזר, היו קשרים הדוקים עם שלום בחקר השבתאות (הם הוציאו, עם משה אטיאש, את הספר **שירות ותשבחות של השבתאים**, אנשי כת הדונמה). שזר התעניין מאוד בכת הפרנקיסטים שהמירו את דתם לנצרות, וראה בשבתאות 'תנועה לאומית שכשלה'³, ואילו בן-צבי עסק בחקר הדונמה, ואף חשב שיוכל להחזיר את אנשיה ליהדות. ההתעניינות בנושא היתה משותפת לשלושתם, ונראה שהציונות היתה הגורם המרכזי לכך. שלושת האישים שמרו על קשרים. שזר ושלום היו חברים קרובים ועמיתים מקצועיים בחקר השבתאות מימי ברלין, ואילו בן-צבי ושלום הכירו זה את זה בירושלים, וקשריהם התבססו בעיקר על מחקריהם, אך לא היתה ביניהם חברות קרובה.

יצחק בן-צבי

יצחק בן-צבי (שמשלביץ, 1884-1963) גדל בבית יהודי מסורתי וציוני בפולטאבה שברוסיה (כיום אוקראינה). הוא למד בילדותו ב'חדר', אך המשיך את לימודיו בגימנסיה רוסית ונרשם ללימודי מדעי הטבע באוניברסיטה. באוניברסיטה החל את פעילותו הציונית והסוציאליסטית ונמנה עם מייסדי תנועת פועלי ציון. בשנת 1904 ביקר לראשונה בארץ ישראל, ובשנת 1907 עלה לארץ.

התעניינותו של בן-צבי ביהודי המזרח וקשריו עמם החלו מתוך כוונות פוליטיות ואידאולוגיות סוציאליסטיות.⁴ בשנת 1909 יצא לקהילות האימפריה העות'מאנית כדי לקשור קשרים עם יהודי המזרח ולמשוך אותם לציונות ולתנועת הפועלים.⁵ בזיכרונותיו כתב: 'כאן בסלוניקי היכרתי לראשונה גם את כת השבתאים, "הדונמה", אשר בחקירתה התעניינתי מאז'.⁶ הוא ביקר גם באיסטנבול, באיזמיר, בבירות ובדמשק, אך מביקורו הראשון הזה באיזמיר לא השאיר 'זיכרונות שבתאיים'. דרכו של בן-צבי למחקר השבתאות ולמחקרו ההיסטוריים והאתנוגרפיים החלה אפוא בהתעניינותו האידאולוגית הפוליטית

3 כך על פי ברטל. ישראל ברטל, 'זלמן שזר' כהיסטוריון לאומי, הרצאה במושב במלאות 40 שנה למרכז שזר.

4 יצחק בצלאל, 'כתבי יצחק בן-צבי על יהדות המזרח', **פעמים**, 25 (תשמ"ו), עמ' 125; הנ"ל, 'ראשית פגישה עם המזרח: יצחק בן-צבי והתייחסותו אל יהודי-המזרח בארץ-ישראל, היהדות העות'מאנית ואל השאלה הערבית, תרס"ז-תרמ"ה', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב 1988.

5 יצחק בן-צבי, **פועלי ציון בעלייה השנייה**, מפלגת פועלי ארץ-ישראל ואיחוד עולמי פועלי ציון (צ.ס.), התאחדות, תל אביב תשי"א, עמ' 60-106, 141-150; הנ"ל, **זכרונות ורשומות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשכ"ו, עמ' 161-165.

6 הציטוט מתוך: בן-צבי, שם, עמ' 164. ראו גם: הנ"ל, **מחקרים ומקורות**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשכ"ו, עמ' 528; הנ"ל, 'השבתאים בזמננו', **מצודה**, ז (תשי"ד), עמ' 331-335.

בתולדות ארץ ישראל ויהודי המזרח, כחלק מהפרויקט הלאומי הסוציאליסטי,⁷ כפי שהוא הבינו ושאף אליו.

בשנים 1912-1914 למד בן-צבי עם כמה מחבריו לתנועה ואחרים, ובהם דוד בן-גוריון ומשה שרת,⁸ ישראל שוחט וגד פרומקין, משפטים באוניברסיטת איסטנבול. תקופת לימודיו באיסטנבול היתה אבן יסוד חשובה בהתעניינותו בחקר הדונמה. בתקופת לימודיו חיזק את קשריו עם היהדות הספרדית וביקר שוב באיזמיר. בביקורו שם חיפש את שורשי התנועה המשיחית הגדולה הזאת, ביקר בביתו של שבתי צבי – ביקור שתיאר ביומנו בהתרגשות⁹ – ושוחח עם יהודים בקהילה על הידוע להם על השבתאים.¹⁰ בביקורו השני בסלוניקי, בשנת 1914, הרחיב את ידיעותיו על כת הדונמה. מידע רב קיבל בשיחותיו עם ההיסטוריון יוסף נחמה, איש סלוניקי שעמו נפגש שם,¹¹ אך ממכתב ששלח לנחמה ניכר שעדיין גישש את צעדיו הראשונים בנושא. בן-צבי פרסם בעקבות סיורו השני מאמר מקיף על יהודי סלוניקי בשני גיליונות של הביטאון התרבותי, ובו פרק על כת הדונמה. בפרק זה התפרסמו כנראה לראשונה לקורא העברי ידיעות חשובות על הדונמה, ובן-צבי החל בו במחקריו עליהם.¹² אפיזודה שהאיצה את מחקריו של בן-צבי על הדונמה היתה מכתב שקיבל בשנת 1913 משזר בארץ ישראל, שכבר היה שקוע בחקר השבתאות, ובו ביקשו לשלוח לו חומר כתוב ועדויות בעל פה על הדונמה.¹³

גולת הכותרת של שהייתו של בן-צבי בלימודיו באיסטנבול היתה הניסיון שלו ושל חבריו לארגון 'השומר', בעיקר ישראל שוחט, להקים תא מחתרתי של סטודנטים בני כת הדונמה, שיסייע לתנועה הציונית בקרב השלטונות העות'מאניים המרכזיים ובפרובינציה הארץ-ישראלית. דרך הפעולה הקונספירטיבית היתה אופיינית לישראל שוחט ולבני העלייה השנייה אנשי 'השומר'. היא שיקפה את הרוח המהפכנית של התקופה ומזכירה את הפעילות של קבוצה אחרת ביישוב – מחתרת ניל", שהאוריינטציה שלה היתה בריטית.

7 הלאומיות הביאה אותו לחקור את הטריטוריה שעליה הציונות נאבקה – ארץ ישראל, וכן את שבטי ישראל הנידחים (מנקודת המבט המערבית). הוא וחבריו ראו בשבתאות מודל משיחי לאומי שאמנם נכשל, אך יש לחזור עליו ללא האלמנטים הדתיים, אלא ברוח סוציאליסטית.

8 צורף (עורך), **בן-צבי**, עמ' 27-28; גד פרומקין, **דרך שופט בירושלים**, דביר, תל אביב תשט"ו, עמ' 157-174.

9 יצחק בן-צבי, **רשמי דרך**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשל"ב, עמ' 71.

10 הנ"ל, **זכרונות ורשומות**, עמ' 161-165.

11 בן-צבי לנחמה, 31.12.1929, א"מ, פ-1915/25. בין השאר כתב: 'הרי לפני חמש עשרה שנה, בחורף 1914, נודמנתי בסלוניקי והיה לי הכבוד להיפגש עם כב' ולשוחח עמו על ענייני כת ה'דונמי' ואז נוכחתי לדעת שיש לכב' ידיעות חשובות בנוגע לצורי חייהם הפנימיים'.

12 יצחק בן-צבי, 'סלוניקי היהודית', התרבות, כט (תרע"ו), עמ' 11-13; וכן שם, ל (תרע"ו), עמ' 20-23. ראו גם: הנ"ל, **רשמי דרך**, עמ' 102-109, על היווצרות המיתוס של 'השומר' ודרכם הקונספירטיבית. בכתיבת תולדותיו בידי חבריו ראו: גור אלרואי, 'משרתי המושבה או רודנים גסי רוח?', **קתדרה**, 133 (תש"ע), עמ' 77-104.

13 צורף (עורך), **שזר**, עמ' 14.

בן-צבי עצמו לא חשף את הסיפור של התא המחתרתית, ואף טשטש אותו ככל יכולתו. בספרו על הסטודנטים שלמדו עמו באוניברסיטה ציין 'בליל עמים, שפות ודתות' ולא הזכיר שביניהם היו גם סטודנטים בני כת הדונמה.¹⁴ הפרשה הגיעה לידיעתנו בזכותם של ישראל שוחט ושאל אביגור, עורך **ספר תולדות ההגנה**, אביגור, שאסף וכתב את החומר על אנשי 'השומר' וחבריהם שנסעו ללמוד באיסטנבול, פנה לאינפורמנטים וקיבל מהם את גרסותיהם לתקופה זו. כחוקר ביקורתי וכעורך מדעי קפדן הוא עבר על העדויות, שאל וביקש הבהרות ואף רשם הערות בשוליהן (אלה הודפסו במכונת כתיבה).¹⁵ מה שנדפס לבסוף בספר היה קרוב מאוד לעדותו של שוחט (בכמה גרסאות). על פרשת המחתרת של אנשי הדונמה באיסטנבול כתב אביגור:

אחדים מן הארצישראלים שבקושטא, וביניהם גם ישראל ומניה שוחט, נתקלו בעת לימודיהם בצעירים בני כת ה'דִנְמָה', שבלטו בין שאר בני הנוער התורכי בעירונתם ובתפיסתם המהירה. ה'דנמה' (מומרים – בתורכית) הם צאצאי יהודים חסידי של שבתי צבי, שהלכו בדרכו והמירו את דתם למראית עין בסוף המאה ה'י"ז. בני הכת הזאת שמרו במשך מאות שנים על ייחודם ועל יסודות אמונתם, הוסיפו להאמין במשיחיותו של שבתי צבי, לחוג את יום הולדתו ולקיים מנהגים יהודיים שונים. [...] תכניתם של שוחט וחבריו היתה לקרב כמה מבני הכת ולשתפם בעבודה הציונית, לנצל את השפעתם בחוגי השלטון לטובת הישוב, ולהשתדל שהפקידים הגבוהים הקובעים את מהלך הענינים בארץ, הוֹאֵלִים, הפחות, הקאימקאמים וכדומה, יהיו מבני הכת ויסייעו לעליה ולהתישבות יהודית. כמה מצעירי הכת נפגשו בביתו של גד פרומקין, היחידי בחבורה שידע תורכית כהלכה. אורגנה קבוצה של ששה-שבעה חברים, שהזיק המשיחי נדלק בקרבם, ודבר תחית ישראל על אדמתו נגע אל לבם.¹⁶

שוחט כתב את עדותו בשנת 1950 בשם 'ענין "שבתי-צביים"'.¹⁷ גרסה ארוכה מעט יותר כתב בשנת 1952, והעתק ממנה מצאתי גם בארכיונו של יצחק בן-צבי, דהיינו היא נמסרה לו לעיון בידי שוחט או אביגור.¹⁸ בעדויותיו פירט יותר ממה שפרסם אביגור בספר. מעניינות הערותיו של אביגור על איש הדונמה, המורה לטורקית אנוור ביי, לעדות שוחט בגרסתה הראשונה משנת 1950:

- 14 הנ"ל, **זכרונות ורשומות**, עמ' 200-204.
- 15 טיוטות ל**ספר תולדות ההגנה**, ללא תאריך, את"ה, חטיבה 80, פ-4/299. אני מודה לחברי פרופ' גור אלרואי, שהסב את תשומת לבי להמצאות רשימות ההכנה וההערות של אביגור לספר. למרות רגישותו של אביגור לענייני מודיעין, 'משיחיות' המחקריים וחתירתו לחשוף פרשיות שונות ראויים לציון.
- 16 שאל אביגור ואחרים (עורכים), **ספר תולדות ההגנה**, א, 1: מהתנגנונות ההגנה, משרד הביטחון, תל אביב 1973, עמ' 309-310.
- 17 ישראל שוחט אל שאל אביגור, 5.6.1950, את"ה, 132.18.
- 18 שוחט אל אביגור, 19.2.1952, את"ה, 132.22. ראו גם: א"מ, פ-11/2121.

קוריוז: בזכרונותיו של ישראל שוחט נזכר שבעזרתו ובהמלצתו נשלח לגמנסיה 'הרצליה' מורה לתורכית מה'דונמיה' (כת שבתאי צבי) ושמו אנוור בי. זה היה מורי לתורכית, מורה משובח. מוזר עד מאד בהליכותיו. גבה-קומה ומתהלך זקוף כמקל. אני זוכרו יפה. למדנו בשיטת 'תורכית-בתורכית'. גם לא ידע, דומני, שום לשון אחרת. כשנכנס לראשונה למחלקתנו בגמנסיה פלט משפט בתורכית שאיש לא הבינו. אח"כ נודע לנו שפסק את המימרא התורכית השגורה: 'אדם שאינו יודע תורכית – אינו ירא את אלוהים'. אני לא ידעתי כמובן דבר על שליחותו 'הסודית'. אך הייתי עדין נער וייתכן שבוגרים ממני ידעו. (שאלתי את משה שרת שהכיר יפה את אנוור בי. גם הוא לא ידע דבר וחצי דבר מ'שליחותו הסודית' של הנ"ל).¹⁹

אביגור פנה גם לגד פרומקין, שהיה אז יושב ראש הסתדרות הסטודנטים הארץ-ישראלים באיסטנבול ולימים היה לשופט העליון היהודי הראשון בתקופת המנדט, והוא הוסיף כמה הבהרות מעניינות לפרשת המחתרת של הדונמה. לשאלת אביגור, אם היו 'משא ומתן בין כמה מאנשי ארץ ישראל ששהו בזמן ההוא בקושטא ובין אנשי כת שבתאי צבי' בנוגע ל'הגנה ביישוב בימי השלטון התורכי' או זיקה כלשהי בעקיפין לתולדות ההגנה על היישוב, תשובת פרומקין היתה שלילית. 'אמנם נוצר מגע בין סטודנטים מארץ ישראל לבין סטודנטים מכת ה"דונמה" [...] בודאי שהמגמה היתה פוליטית ואולי גם היה במחשבתו של מישוא מהעוסקים [...] גם איזה רעיון בקשר להגנה'.²⁰

הוא הוסיף כי לדעתו החלו המגעים עם אנשי הדונמה עוד בימים ששהו בן-גוריון בסלוניקי (1911),²¹ כדי לעורר במ אהדה לציונות, ובאמצעותם

להגיע אל קרוביהם בעלי ההשפעה בשלטון העות'מאני ובתנועת התורכים הצעירים. מתוכנו היו בין המדברים יצחק נופך, ישראל שוחט ואולי גם יצחק בן-צבי. אני הייתי בקורס העניינים [כלומר מעורב] כיושב ראש אגודת הסטודנטים העבריים וגם כבקי בלשון התורכית [...] התוצאה המעשית היחידה [...] היתה הזמנת אחד מהם למורה לתורכית בגמנסיה הרצליה.²²

פרומקין חזר על עיקרי הדברים באוטוביוגרפיה שלו.²³ אביגור וגם פרומקין מתארים את המורה כדמות חריגה בנוף התל-אביבי אז.

19 מרישומי שאול אביגור, עורך ספר תולדות ההגנה בשולי הטייטה לספר. אין תאריך, אך כנראה הוא מראשית שנות החמישים, לפי תאריך מכתבו של שוחט והכרך של ספר תולדות ההגנה שיצא לאור בשנת 1955, את"ה, חטיבה 80, פ-4/299.

20 פרומקין לאביגור, 3.2.1954, את"ה, 196.13. ההדגשה שלי.

21 במכתביו של בן-גוריון מסלוניקי אין נזכרים כלל אנשי הדונמה. ראו: דוד בן-גוריון, **אגרות דוד בן-גוריון** (ערך יהודה ארוז), א, עם עובד, תל אביב תשל"א. על תקופה זו בחיי בן-גוריון ראו למשל: יצחק בצלאל, 'ביקורת מהותנית של מיסטר גרין, בן-גוריון, על יהודי סלוניקי', **פעמים**, 109 (תשס"ז), עמ' 149-153.

22 פרומקין לאביגור, 3.2.1954, את"ה, 196.13.

23 פרומקין, **דרך שופט בירושלים**, עמ' 160-161. על הקשרים ההדוקים בין בן-צבי לפרומקין,

בן-צבי ערפל את סיפור המורה לטורקית בגימנסיה 'הרצליה', איש הדונמה אנוור ביי. הוא טען שאנוור ביי 'התקרב' לציונות ועלה לארץ בשנת 1914. כשהחל ג'מאל פשה, השליט הטורקי של ארץ ישראל, לרדוף את הציונות הוא גירש אותו מן הארץ.²⁴ גרסה זו נראית לי תמוהה בשל האינפורמציה שהבאתי לעיל. ייתכן שהמודיעין העות'מאני גילה את דבר 'עלייתו' התמוהה של המורה לטורקית ולכן גורש מן הארץ, שהרי מדוע יגורש? הוא היה נתין עות'מאני. אולי כפי שרמז אביגור, והוא היה סוכן טורקי. אם אכן אלה פני הדברים, אולי זה המפתח לסילוקם של בן-צבי ובן-גוריון מן הארץ ולהתעקשותם של העות'מאנים שלא להשאירם, על אף היותם חסידי ההתעת'מנות.

בגלל הסכנה לשלומם של בני הדונמה הצניע בן-צבי את פעילותו. מי שעוקב אחרי פולמוס הדונמה ברפובליקה הטורקית מראשיתה מוצא בו נימות אנטישמיות. גם כיום עשרות אלפי בני הדונמה מואשמים בחוסר נאמנות לטורקיה, בכך שהם יהודים מוסווים למוסלמים ושואפים להשתלט על טורקיה, יורשתה של האיפריה העות'מאנית, כחלק מ'קשר יהודי בין-לאומי'.²⁵ פעילותם של אנשי 'השומר' ושל בן-צבי סיכנה את שני הצדדים – הדונמה והיהודים בטורקיה, ולימים אף את יחסי ישראל עם טורקיה. מהקמתה של הרפובליקה הטורקית, בשנות העשרים ואילך, התנהלה תעמולה חריפה בטורקיה נגד הדונמה, ששורשיה נעוצים בפעילותם של אנשי דונמה במהפכת הטורקים הצעירים (1908). מפעילותו הענפה של בן-צבי בנושא הדונמה נולד גם המיתוס בטורקיה על מוצאו השבתאי של בן-צבי (שם משפחתו סייע להפצת המיתוס).²⁶

- שראשיתם באיסטנבול ויש להם משמעויות בפרשיות נוספות בתולדות היישוב והמדינה, ראו: נתן ברון, **משפט יצרים ופוליטיקה**, סטימצקי, תל אביב 2014, עמ' 252, 255.
- 24 בן-צבי, **מחקרים ומקורות**, עמ' 542–543. בעניין גירושו של המורה מן הארץ נועצתי בדידי חוקרי האימפריה העות'מאנית בתקופה הנדונה יובל בן-בסט ואביגיל יעקובסון, ותודתי נתונה להם. ייתכן שבארכיונים טורקיים עוד יימצא על כך תיעוד. על תקופתו של אנוור ביי כמורה בגימנסיה 'הרצליה' בשנת 1914, ובכלל זה זיכרונות תלמידיו, ראו: ברוך בן-יהודה (עורך), **ספורה של הגימנסיה הרצליה**, גימנסיה הרצליה, תל אביב תש"ל, עמ' 93, 506, 534. בתמונת המחזור של שנת תרע"ד, המצורפת בסוף הספר, יש גם תמונת המורה. בארכיון עיריית תל אביב לא מצאתי חומר תיעודי על המורה, ואני מודה לעובדות הארכיון על שהפנו את תשומת לבי לספר.
- 25 Rifat N. Bali, *A Scapegoat for all Seasons: The Dönmes or Crypto-Jews*, Isis, Istanbul 2008. בעמ' 223–248 בספר נדונה, תוך כדי הבאת כל המקורות הרלוונטיים, הדעה הרווחת שמוצטפא כמאל, הוא אתאטורכ, מייסדה ומנהיגה של טורקיה המודרנית, שנולד בסלוניקי, הוא ממוצא הדונמה. אחד המקורות לדעה זו הוא איתמר בן-אב"י שכתב על פגישתו עמו בהיותו קצין צעיר. בן-צבי ושזר הכירו את בן-אב"י וידעו בוודאי על גרסתו זו. אך למרות קרבתו לאנשי הדונמה עוד בסלוניקי והיותו מוקף כמה אנשי דונמה בכירים בהגיעו לשלטון בטורקיה, רוב חוקרי הביוגרפיה שלו דוחים את הגרסה שהיה ממוצא הדונמה. ראו: Marc David Baer, 'An Enemy Old and New: The Donme, Antisemitism, and Conspiracy Theories in the Ottoman Empire and Turkish Republic', *The Jewish Quarterly Review*, 103 (2013), pp. 523–555.
- 26 Paul F. Bessemer, 'Who is a Crypto-Jew? A Historical Survey of the Sabbatean Debate in Turkey', *Kabbalah*, 9 (2003), p. 144. כמה מן הדברים הכתובים שם אינם מדויקים.

התעניינותו ומחקריו של בן-צבי נבעו אפוא ממניעים אידאולוגיים ופוליטיים. הוא לא הוכשר כהיסטוריון, ולכן אפשר לראות בו היסטוריון חובב. אך קיים אצלו הממד הלאומי הרומנטי: התעניינות ב'אחים ואחיות' או ב'אחים אובדים'²⁷ כלשונו של שזר במאמר על הפרנקיסטים, או כפי שראה אותם בן-צבי – חלק מנדחי ישראל, שבטים שרחקו מהעולם היהודי ויש להחזירם אליו.

פעילותו בחקר הדונמה נפסקה לכמה שנים. בעת פרוץ מלחמת העולם הראשונה (אוגוסט 1914) היו בן-צבי וחבריו, ובהם בן-גוריון, בארץ ישראל בחופשה. הם גורשו בפקודת ג'מאל פאשה, נסעו לאמריקה כשליחי המפלגה ושהו בה כשנתיים. בשנת 1918 הצטרף בן-צבי לגדודים העבריים, ואתם הגיע לארץ ישראל. בשנות העשרים הקדיש את רוב זמנו לפעילותו הפוליטית בארץ ולחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי. רק בשנת 1929 שב לעסוק בפרשת הדונמה, כשכתב להיסטוריון איש סלוניקי יוסף נחמה.

במכתבו סיפר לנחמה שב-15 השנים מאז נפגשו היה 'עסוק בהרבה עניינים חשובים והנחתי את דעתי מהשאלה הזו שבה אני מתעניין מאד'. בינתיים היגרו אנשי הדונמה מסלוניקי לטורקיה, והוא שאל את נחמה: 'א' האם כל אנשי הדונמה עזבו את שאלוניקי? (ב) האם נשארו שרידים מכתביהם שם? (ג) מה מצב בית הקברות שלהם בשאלוניקי? (ד) מה מעמדם ברפובליקה התורכית והיכן הם מרוכזים?'²⁸ למרבה הצער לא נמצאה לפי שעה תשובתו של נחמה, אם אכן נשלחה.

בשנת 1933 ביקר בן-צבי בקהילות היהודיות בסוריה.²⁹ הוא הביא בין השאר שתי תעודות בענייני השבתאות ומסרן לחברו שזר, וזה פרסמן במאסף ציון בשנת 1934.³⁰

גולת הכותרת של המקורות לתולדות השבתאות והדונמה שהצליח בן-צבי להשיג היתה שני כתבי יד של השירות והתשבחות של הדונמה, שכרך ראשון שלהם הוציא לאור עם משה אטיאש וגרשם שלום בספר בשנת תש"ח.³¹ בן-צבי רכש את כתב היד מהרב גבריאל די בוטון – זה רכש אותו מד"ר אסמאעיל אדן, שבתאי זקן באיזמיר (שהיגר מסלוניקי)³² – בעת ביקורו באיזמיר בשנת 1943. כתב יד זה הוא אחד המקורות החשובים ביותר לתולדות השבתאות והדונמה. בן-צבי היה אז ראש הוועד הלאומי. שנים רבות לאחר מכן, בשנת 1955, בהיותו ראש מכון בן-צבי (שאותו הקים בשנת 1947 כמכשיר

27 זלמן שזר, *אורי דורות*, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"א, עמ' 154, 161; הנ"ל, 'עקבות אחים אובדים', *האדמה*, א (תר"פ), עמ' 665-674; יצחק בן-צבי, *נדחי ישראל*, יד יצחק בן-צבי, ירושלים תשכ"ו.

28 בן-צבי לנחמה, 31.12.1929, א"מ, פ-1915/25.

29 בן-צבי, *רשמי דרך*, עמ' 249-259.

30 פורסם שוב בספרו של שזר, *אורי דורות*, עמ' 107-112.

31 משה אטיאש, גרשם שלום ויצחק בן-צבי, *ספר שירות ותשבחות של השבתאים*, דביר, תל אביב תש"ח.

32 התכתבות בין די בוטון לבן-צבי, ובה פולמוס בין השניים על התשלום עבור כתבי היד מהשנים 1949-1950, ראו: אצ"מ, I/116/176. כן ראו: בן-צבי, *מחקרים ומקורות*, עמ' 549.

חשוב לרכישת כתבי יד ומקורות ולפרסום מחקרים על תולדות יהודי ארצות האסלאם, ובכלל זה פרשת השבתאות) ונשיא המדינה, רכש עוד כתבי יד מעיזבוננו של די בוטון, שהלך בינתיים לעולמו באיזמיר.³³

בשנת 1951 יצא בן-צבי לטורקיה לכינוס בין-פרלמנטרי בראש משלחת של הכנסת ונאם בו.³⁴ באותם ימים הוא קיים סדרת מפגשים עם אנשי דונמה בעזרת אנשי צירות ישראל באיסטנבול. במחברתו כתב את פרטי הפגישות הללו ואינפורמציה חשובה לתולדות אנשי הכת בדור השני להגירתם לטורקיה: אירועי ברית מילה, בר מצווה, נישואין, גירושין, שמירת השבת, הלשון העברית, שמותיהם, כיתות המשנה שלהם, מקום קברו של שבתי צבי, מקומות מגוריהם ועיסוקיהם המקצועיים, ענייני משפחה וקראים. הוא נפגש גם עם המורה לטורקית לשעבר מגימנסיה 'הרצליה' אנוור ביי וכתב במחברתו: 'שיחה שנייה היתה לי עם אנוור ביי חמד, מי שהיה בעתו מורה ב"הרצליה", חברו וידידו של ישראל שוחט'. הוא כתב את כתובתו של המורה, אולי מתוך כוונה ליצור קשר מכתבים.³⁵

קרוב לוודאי שבן-צבי היה מודע לסכנות שחפנו פגישות סודיות אלה לאנשי הדונמה ולנזק שעלול היה לגרום ליהודי טורקיה וליחסי ישראל, המדינה החדשה, עם טורקיה, המדינה המוסלמית הראשונה והיחידה אז שהכירה בישראל וקיימה עמה קשרים דיפלומטיים. בלהיטותו להשיג חומר על כת הדונמה התיישב על כורסת החוקר, אך לא פחות מכך פעל כציוני שמבקש להחזיר את בני הכת ליהדות ולהיעזר בהם לצורכי הציונות ומדינת ישראל.

פרשה נוספת בהקשר של חיפוש מידע על הדונמה קשורה בשמו של איש דונמה צעיר ממוצא אלבני, דמות ססגונית ומורכבת בשם פוליביז ויטאלי, ששמו העברי היה זאב חיים. בחיפושיו אחר מקום קברו של שבתי צבי הגיעו לבן-צבי ידיעות מעניינות על הימצאות קהילה שבתאית מקרב הדונמה באלבניה.³⁶ האיש הצעיר הגיע לארץ כנראה בשנת 1947 מארגנטינה, והצהיר שהוא אלבני לשעבר ממוצא יהודי. לא ברור לגמרי אם השלטונות

33 די בוטון העניק לספריה הלאומית כתבי יד שבתאיים עוד בשנות השלושים. ראו: הנ"ל, שם, עמ' 535. על הרכישה מעיזבוננו ראו: מאיר בניהו, 'תעודה על פולמוס עם כת שבתאית בעניין פירוש האלהות', ספונות, א (תשי"ז), עמ' קיח; משה אטיאש, 'פיוט ותפילה לשמחת-תורה מהפייטן השבתאי רבי יהודה לוי טובה', שם, עמ' קכ"ח; אלי שי (שיבי), 'נטיות אנטינומיסטיות באתיקה של חיי האישות בכת הדונמה', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים תשס"ג, עמ' 65-67; רחל אליאור, ישראל בעל-שם טוב ובני דורו, ב, כרמל, ירושלים תשע"ד, עמ' 201, 208; אברהם אלקיים, 'שירות ותשבחות של השבתאים, עיון ביקורתי בהערותיו של גרשם שלום בכתב-ידו', קבלה, 31 (תשע"ד), עמ' 119-168.

34 נאום בן-צבי, ספטמבר 1951, א"מ, ג-8243/16.

35 'מחברת השבתאים', א"מ, ג-8244. אלה רשימותיו של בן-צבי מספטמבר 1951, בעת ביקורו בטורקיה כראש משלחת הכנסת ופגישותיו עם אנשי דונמה.

36 בן-צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 541-545.

הבריטיים והמוסדות היהודיים היו מודעים למוצאו. הוא התיישב בקבוצת כינרת, ביתו של שאול אביגור, וייתכן שאביגור דיווח לבן-צבי על הימצאו. מכל מקום, בן-צבי היה מודע לכך, כפי שכתב במכתב 'פרטי-סודי' לשזר (על נייר של 'מכון בן-צבי'): 'לאחר כל מה שעשיתי בשבילי, יש לו חובת כבוד למלא את הדבר הזה' (כלומר להעביר חומר תיעודי על הדונמה לבן-צבי).³⁷ בן-צבי סייע לזאב חיים לקבל מהבריטים ויזת שהייה בארץ, אף שהיה 'רשום בספר השחור' ולא היה לו אישור כניסה לארץ.³⁸

בן-צבי ציין במחקרו על מקום קברו של שבתי צבי: מ'זאב חיים, מצעירי השבתאים אשר נולד באלבאניה (חי כשנתיים בארץ) שמעתי שבאלבאניה נמצאת עדה שבתאית קטנה [...] מימות שבתי צבי.³⁹ בארכיונו של בן-צבי ובארכיונים נוספים מצאתי חומר נוסף על הפרשה והסתעפויותיה.⁴⁰ כמה מאנשי הדונמה מאלבניה היגרו לארגנטינה והיו בקשר עם הקהילה היהודית. בן-צבי יצר קשר עם הבחור, התכתב עמו, נפגש עמו ותחקר אותו על הכת באלבניה, ובעיקר על מנהגיה. זאב חיים, שידע עברית, מסר לבן-צבי שאביו החי בארגנטינה, ושמו ויטוריו ויטאלי, מחזיק בידיו ספרים וכתבי יד של הדונמה. זאב חיים עזב את הארץ אחרי כשנתיים, אחרי שהסתבך עם ארגון 'ההגנה', נעצר (לא ברור מדוע), ובהתערבות בן-צבי שוחרר. מהמסמכים עולה דמות מפוקפקת למדי.

בעקבות מידע זה הפעיל בן-צבי, כראש מכון בן-צבי, קשרים באמצעות דיפלומטים ישראלים בארגנטינה ושליחים ישראלים שם, ובהם זלמן שזר, כדי לאתר את אביו של זאב חיים, שכנראה חי בברזיל וגם בארגנטינה, ולקבל את התעודות שבידיו על הדונמה. האב השתמט ממתן החומר על אף הבטחותיו, וגם הבן כנראה הוליד שולל את אנשי השגרירות בבואנוס איירס, והם לא הצליחו לקבל את התעודות.

ממכתב של האב לבנו, שהבן העבירו לבן-צבי, מתברר שהאב עסק במסחר בין-לאומי והתנגד לעלייתו של בנו לארץ ישראל בשנת 1947. הוא כתב על יחסו החשדני ליהודים, שמאז ומתמיד כינו את אנשי הדונמה 'כופרים' ולא רצו לקיים עמם יחסים.⁴¹ עם זאת, בהמשך המכתב כינה האב את ארץ ישראל 'ארצנו'. פרשה זו מלמדת על המאמצים והזמן שהשקיע בן-צבי, הן לפני הקמת המדינה והן בהיותו נשיא המדינה, לאיתור מקורות על הדונמה.

בשנת 1954 פורסמה בעיתון בלדינו של יהודי טורקיה בישראל – *La Verdad* (האמת) – הידיעה הזאת:

37 ב' תמיר, נציג פועלי ציון בבואנוס איירס לבן-צבי, 5.3.1951, א"מ, פ-4120/9; בן-צבי לשזר, י' באייר תשי"ב, ג, 248/97066/1.

38 התכתבות ומסמכים הנוגעים לזאב חיים, 1947, א"מ, פ-4120/9.

39 בן-צבי, *מחקרים ומקורות*, עמ' 549.

40 א"מ, פ-4120/9, ג-8243/10, ג-8243/7, כוללים מסמכים רבים על הפרשה מהשנים 1947-1952, ובהם התכתבות בן-צבי עם זאב חיים, עם הדיפלומטים בשגרירות ועם השליחים הישראלים של פועלי ציון בבואנוס איירס. נמצאת שם גם תמונה של זאב חיים.

41 האב וירגיליו ויטאליה בריז דה ז'נרו, ברזיל, לבנו ויטוריו ויטולה בבואנוס איירס, ארגנטינה, 6.6.1947, א"מ, ג-8243/7.

לאחרונה הגיע לישראל סוחר תורכי נודע מקהילת ה'דונמה'. לדבריו, הוטלה עליו מטעם קהילתו משימה אישית לצאת לישראל כדי לעמוד על תנאי החיים, המנהגים והמסורות בה, ובשובו עליו להגיש לחברי קהילתו דו"ח מפורט על כך. מאז תקומתה של מדינת ישראל יש [בקהילת הדונמה] נטייה לשוב לדת היהודית ולהתיישב בה. כיוון שהנשיא חוקר שבתי צבי, הטילו חסידינו על הסוחר הזה את משימת המודיעין הזו. ה'דונמה' רואים בנשיא חסד אלוהי, שכן לפי כתביהם הדתיים מלך ישראל יבוא מזרע שבתי צבי; זו נבואה העתידה להתגשם. משנבחר בן-צבי, לו יוחס מוצא שבתאי, לכהונתו הרמה ראו בכך המאמינים את התגשמות הנבואה.⁴²

החוקר היהודי-טורקי ריפעת באל, שפרסם את הידיעה בתרגום עברי, תיאר את האירוע:

הסוחר מה'דונמה' פנה לעורך דין בכיר בעיר הבירה על מנת שיסדיר לו פגישה עם בן-צבי. הנשיא קיבלו מיד והמפגש ביניהם נמשך שעה ארוכה. הסוחר נדהם מהידע הרב של הנשיא על שבתי צבי ועל אורחות חייהם של השבתאים, מנהגיהם ומסורותיהם, שחשב אותן לסודיות. אולם, לא יכול היה לענות לשאלות הנשיא הרבות בנוגע לשבתאים והתנצל שנאסר עליו לגלות דברים האסורים לגילוי. הוא אמר שלאחר שיתקבלו שוב לחיק היהדות יש בדעת רבים מה'דונמה' להתערות בישראל.⁴³

בן-צבי היה החוקר הישראלי המובהק הראשון של כת הדונמה השבתאית. קדמו לו כמה חוקרים ילידי האימפריה העות'מאנית: אברהם דאנון, שלמה רוזאניס, אברהם גלנטי ויוסף נחמה. בן-צבי לא חקר, כשזר, את השבתאים ששמרו על יהדותם או את הפרנקיסטים, אלא התמקד בחקר כת הדונמה. בשנת 1954 היה בן-צבי נשיא המדינה וראש מכון בן-צבי לחקר יהודי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים, שאותו יסד בשנת 1947,⁴⁴ בהיותו ראש הוועד הלאומי. המפגש עם איש הדונמה אירע 30 שנה אחרי שאלפי אנשי הכת, על פתות המשנה שלהם,⁴⁵ נאלצו להגר מסלוניקי היוונית, שבה חיו מאז 1683, לטורקיה, כחלק מחילופי אוכלוסין בין שתי המדינות.⁴⁶

42 La Verdad, 4.2.1954, p. 1. ראו גם: ריפעת נ' באל, 'השבתאים זכרונות וראיונות', קבלה, ט (תשס"ג), עמ' 326; שלמה אביו, 'ההרפתקה השבתאית', שם, עמ' 309. אביו ציין כי העובדה שהידיעה מהעיתון שבה ונדפסה לאחרונה בטורקיה שוב, בתרגומו של ריפעת באל, מלמדת על הישמרות המיתוס בדבר מוצאו השבתאי של בן-צבי גם בטורקיה של זמננו. החוברת נמצאת בספרייה הלאומית וצילומה ביד.

43 באל, שם.

44 שמעון רובינשטיין, 'על ייסודו וראשיתו של המכון לחקר קהילות ישראל במזרח', פעמים, 23 (תשמ"ה), עמ' 127-150.

45 הכת התפצלה לכיתות משנה בסלוניקי בדור שאחרי המרת הדת.

46 Marc David Baer, *The Donme*, Stanford University Press, Stanford, CA 2010, pp. 141-154. המחקר על הדונמה התעשר בשנים האחרונות. ראו למשל: אבי אלקיים, 'המאמינים השבתאים', בתוך: ירון בן-גאה (עורך), *תורכיה*, מכון בן-צבי, ירושלים תש"ע, עמ' 281-294; הדר פלדמן-סמט, 'אספקטים תיאולוגיים ב"מכתבי הדונמה": מקור שבתאי מחוגו של ר' יהודה לוי טובה', קבלה, 30 (2013), עמ' 161-219.

פרסום הידיעה החריגה בעיתון של עולי טורקיה בישראל היה מפתיע, שכן יהודי טורקיה והבלקן ניסו במשך כ-250 שנה להתנתק ולהתרחק מכת הדונמה, שהם ראו בה כתם גדול על עברם המפואר. מי היה אחראי לפרסום? מי היה הסוחר איש הדונמה (שלא היה לבדו) שנפגש עם נשיא המדינה ולא רק פעם אחת? ומה היתה 'משימת המודיעין' שלו?

מתברר מכמה מסמכים שהאיש שטיפל בעניינים אלה בארץ היה עורך הדין ברוך עוזיאל, איש ציבור בולט בקרב יוצאי סלוניקי, ולימים אף חבר כנסת מטעם מפלגת גח"ל (בשנים 1961-1969).⁴⁷ בן-צבי פנה אליו, ובהתכתבות ארוכה עמו בשנת 1953 שאל שורה של שאלות על כת הדונמה בטורקיה, על שמותיהם ומנהגיהם, וקיבל תשובות חלקיות, מתוך זהירותם וחשדנותם לחשיפה. בדרך זו של תשאול נהג בפגישות נוספות עם אנשי דונמה. מההתכתבות בין עוזיאל לבין בן-צבי מתברר שאנשי דונמה כבר ביקרו בארץ בשנים 1950 ו-1952.⁴⁸ רחל ינאית בן-צבי כתבה בהערה ליומנו של בן-צבי:

יש גם עניין מיוחד בפגישה עם אנשי דונמה מן הכת היעקובינית בבית הנשיא. כל שנה היו מבקרים אצל בן-צבי שלושה מחברי כת זו מקושטא. בביקורם בשנת 1957 קלטה אזני במקרה קטע משיחה בינם לבין עצמם בצרפתית. אמר אחד מהם: 'לא פשוט הדבר, שמדי שנה בשנה נשיא ישראל מבקש מאתנו לבוא ולספר לו על חיינו ושאינו חדל מלתהות על סודותינו. הרי סוד גדול בדבר: שמו צבי (בן-צבי), אין זאת כי הוא מחסידיו של שבתי צבי'.⁴⁹

בן-צבי הרבה לפנות בתקופת נשיאותו אל שגרירי ישראל בארצות שונות ולערב אותם כדי לאתר תעודות ועדויות על כת הדונמה. כך היה במכתבים לשגריר בבולגריה משנת 1955 שייצג את ישראל גם באלבניה, ששם חיפש בן-צבי את קברו של שבתי צבי ואת כת הדונמה הקטנה, שהתגוררה שם מתקופת שבתי צבי.⁵⁰ בן-צבי פנה גם לצירות באנקרה, טורקיה, ולקונסוליה של ישראל באיסטנבול עוד בהיותו חבר הכנסת הראשונה וראש המשלחת שלה לכינוס הבין-פרלמנטרי שם בשנת 1951, ובהיותו נשיא. פעילותו זו נמשכה עד ימיו האחרונים כנשיא. בשנת 1962 החל יוניי בשם ניקוס סטאוורולאקיס (Stavroulakis), שכנראה היה איש דונמה מצד אמו, לחקור את כת הדונמה.

47 ברוך עוזיאל (סלוניקי 1905-תל אביב 1977) היה משפטן ואיש ציבור רב-פעלים. בין השאר כיהן בוועד הלאומי שבן-צבי עמד בראשו וכחבר כנסת מטעם גח"ל בכנסות החמישית והשישית. ראו עליו: שמואל רפאל, 'רישומים לתולדות חייו של ברוך עוזיאל', בתוך: הנ"ל, **עוזיאל ברוך: מן הפולקלור אל הספרות היהודית-ספרדית**, המכון לחקר יהדות סאלוניקי, תל אביב תשמ"ה, עמ' 1-יא.

48 ברוך עוזיאל לבן-צבי, 2.3.1953, א"מ, פ-3, 1913.

49 בן-צבי, **רשמי דרך**, עמ' 71.

50 חלק מהתיעוד בפרשה זו פורסם. ראו: יוסף ינון פנטון, 'קברו של משיח ישמעאל', **פעמים**, 25 (תשמ"ו), עמ' 13-39; צורף (עורך), **בן-צבי**, עמ' 464-465; בן-צבי, **מחקרים ומקורות**, עמ' 545-551; צבי לוקר, 'היכן נקבר שבתי צבי?', **פעמים**, 29 (תשמ"ז), עמ' 152-153; וראו גם: א"מ, ג-8244/4, ג-8244/3.

הוא פנה לנשיא המדינה בשאלות בנושא וביקש ממנו דברים שפרסם.⁵¹ מזכירו של הנשיא שלח לו את ספרו של בן-צבי, ובו פרק עם רשימה ביבליוגרפית קצרה על כת הדונמה בסלונקי.⁵² במכתבו ציין המזכיר שרוב החומר עליהם נכתב בעברית ושהנשיא מבקש לדעת אם אמו של החוקר זוכרת לאיזו משלוש כיתות הדונמה בסלונקי היא השתייכה.

רשימותיו ומחקריו של בן-צבי על הדונמה

רשימתו הראשונה של בן-צבי על יהודי סלונקי ועל כת הדונמה פורסמה בשנת 1916.⁵³ בן-צבי כתב בה שמספר תושבי סלונקי 170,000, שמספר היהודים בה 'יותר מתשעים אלף', והעריך את מספרם של אנשי הדונמה ב־15,000-18,000. לאחר מכן סיפר על השבתאות בסלונקי במאה ה־17, על ההמרה של ההמונים לאסלאם, על היווצרות כת הדונמה, ותיאר את אנשי הכת בעת ביקוריו בעיר בשנים 1909 ו־1913-1914. התיאור הזה היה הבסיס למחקריו עליהם. ניכר היה שהתעניינותו והבנתו בהם היו רבות, וכבר אז כתב שיש לנסות להשיבם לעולם היהודי (בנושא זה הוא עסק רבות): 'במשך מאתים וחמשים שנה שמרה הכת על נקינה הגזעי ועל-פי מוצאם נשארו המאמינים עד היום הזה יהודים טהורים'. בהמשך דבריו סיפר על שמותיהם הכפולים: שם מוסלמי רשמי לצד שם יהודי בתוך הקהילה לכל אחד ואחת, על דעיכת שפת הלידנו בקרבם עם הזמן ועל שלוש כתותיהם – קהל היעקוביים, קהל הקרֶהקְשֶׁלֶר, קהל הקֶפֶנְגֶ'לֶר – שזכו למחקרים חשובים שכתב הוא וכתבו אחרים. גם היחסים בין היהודים לבני הדונמה תפסו מקום בתיאורו: 'יחס האיבה החריפה שהיה ביניהם ובין היהודים, נחלש מעט-מעט, אך לידידות ולקירבה מיוחדת אין מקום בין העדות'. וסיים: 'אמנם אין עדיין לדבר על דבר תשובתם של השבתאים אל היהדות, אולם אין כל ספק שבסאלונקי החפשית יועיל האלמנט הזה לתת לעיר אופי יותר יהודי'.⁵⁴

הנושאים המרכזיים שעליהם כתב במחקריו הנוספים היו:

א. 'לחקר הדונמה וכיתותיה'.⁵⁵ המחקר התבסס על המבוא שכתב לספר **שירות ותשבחות של השבתאים** מן המקורות יקרי הערך על הכת, שבן-צבי השיג וגמנה עם העורכים לצד משה אטיאש (שתרגם מלידנו ומטורקית) וגרשם שלום (שפירשם). בן-צבי סקר

51 מיכאל פלד, מזכיר הנשיא, אל הנשיא בן-צבי, 16.2.1962, א"מ, פ-2002/50. במכתב נזכר מכתבו של החוקר היווני מיום 14.1.1962 שאינו בידינו. במרוצת השנים חיבר סטאוורולאקיס, שבשנות השמונים היה מנהל המוזאון היהודי בסלונקי כמה מחקרים ביונית, באנגלית ובטורקית על הדונמה. ראו עליו: אברהם אלקיים, 'בישולים שבתאיים', **פעמים**, 105-106 (תשס"ו), עמ' 219-251.

52 מדובר בספרו של בן-צבי, **נדיחי ישראל**, במהדורה השלישית שלו, נ' טברסקי, תל אביב תשי"ז, עמ' 125-132. במהדורה הרביעית של הספר לא נדפס המאמר על הדונמה אלא הועבר לספרו **מחקרים ומקורות**.

53 בן-צבי (לעיל הערה 12), עמ' 11-13; וכן שם, ל (תרע"ו), עמ' 20-23.

54 הציטוטים כאן לקוחים מבן-צבי, **רשמי דרך**, עמ' 107-109.

55 הנ"ל, **מחקרים ומקורות**, עמ' 526-537.

את מצב המחקר על הכת ואת תהליך חשיפת המקורות לתולדותיהם במאה ה־20. בהמשך הדברים סקר את תולדות שלוש הכתות של הדונמה ואת הידוע על פולחנן.

ב. במחקר 'הדונמה בתורכיה החדשה'⁵⁶, עסק באנשי הכת לאחר הגירתם מסלוניקי והניח יסודות חשובים למחקר; אלה משמשים את החוקרים עד ימינו.

ג. המחקר 'קונטרס בקבלה שבתאית'...⁵⁷ עסק באחד הטקסטים השבתאיים החשובים ביותר מחוגי הדונמה, שחשיבותו רבה להבנת התאולוגיה של הכת במאה ה־18. בפרסום טקסט קבלי זה ובפירושו נעזר בן־צבי בחוקרים מקצועיים שבקיאים בסוג זה של מקורות.⁵⁸ אף שנתן 'קרדיט' לשני עוזרי המחקר יעקב חסון ויעל נדב,⁵⁹ הכעיס הדבר את גרשם שלום; הוא סבר כי הם ואדם נוסף (מרדכי לבנון) עשו את מרב העבודה.⁶⁰

ד. מחקר חשוב של בן־צבי עסק במקום קבורתו של שבתי צבי ובקהילת הדונמה הקטנה באלבניה. במחקר זה נתגלעו חילוקי דעות חריפים בין בן־צבי לגרשם שלום על מקום הקבורה של שבתי צבי. שלום סבר כי מקום פטירתו על פי המקורות – אולצ'ין (Ülgün בטורקית), כיום במונטנגרו – הוא גם מקום קבורתו.⁶¹ מכיוון שמקום קבורתו הוסתר תחילה בידי המאמינים (הם קבעו כי 'נעלם') נוצרו מסורות שונות על מקום הקבורה, ומכאן מקור הידיעה שנקבר בבילוגרדו האלבנית (הקרויה גם בראט – Berat), ובן־צבי תמך בה.⁶²

הוויכוח על מקום קבורתו של שבתי צבי לא תם עד לאחרונה, וחוקרים נוספים השתתפו בו. אחד מהם היה יוסף ינון (פאול) פנטון שיצא לאולצ'ין בשנת 1982, איתר את מקום הקבורה המיוחס לשבתי צבי ואימת את גרסתו של שלום, שזהו אכן קברו של שבתי צבי. צבי לוקר, שעבד בשעתו בלשכת הנשיא בן־צבי, חלק עליו. מוצאו היה מיוגוסלביה, הוא הכיר את כל המקומות שנחשבו למקומות קברו, וסבר כך: 'השאלה בדבר מקום קבורתו של ש"צ' [...] נשארה בעינה'.⁶³

56 שם, עמ' 537-543.

57 שם, עמ' 475-525. המאמר פורסם לראשונה בספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' שמת-שצד.

58 הנ"ל, מחקרים ומקורות, עמ' 480.

59 בתדפיס שנתן בן־צבי לשלום, ספריית גרשם שלום, הספרייה הלאומית, מס' 5091, כתב שלום: 'המחברת האמתית יעל נדב, שכתבה הכל מהתחלה ועד סוף ויצחק בן־צבי העביר קולמוס על דבריה וידעתי פרטי המעשה כי התיעצה עמי בענין'. בעותק המפואר של ספונות, ג-ד שהועמד לרשות שלום, שם, מס' 5064, הוא רשם: 'נמצא איפא שבן־צבי לא עשה כאן כלום מלבד לצרף את דברי ההקדמה הזאת!! הכל נעשה על ידי מר חסון [חוקר לדינו שעבד במכון בן־צבי] יעל נדב [חוקרת הקבלה, תלמידתו של שלום], ועו"ד מרדכי לבנון, שעל שמם היה ראוי לקרוא את המאמר הנכבד'. ההדגשות במקור. בעת שכתב שלום הערות אלה היה בן־צבי נשיא המדינה וראש מכון בן־צבי. אני מודה לידידי ד"ר אבי אלקיים שהסב את תשומת לבי להערות שלום על התדפיס.

60 יצחק בן־צבי, 'קונטרס בקבלה שבתאית...', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' שמת-שצד; הנ"ל, מחקרים ומקורות, עמ' 545-551.

61 גרשם שלום, 'היכן מת שבתי צבי', ציון, יז (תשי"ב), עמ' 79-83; הנ"ל, מחקרים שבתאות, עם עובד, תל אביב תשנ"ב, עמ' 77-85 (כולל נספח ביבליוגרפי שהכין יהודה ליבס, עמ' 84-85).

62 בן־צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 550. באוגוסט 2015 נערך באולצ'ין כנס מדעי על השבתאות מטעם אוניברסיטת בן־גוריון, ובו עלו מחדש שאלות אלו ויש לקוות כי יפורסמו בקרוב.

63 שם, עמ' 549.

לדעתי הדבר החשוב במחקרו של בן-צבי הוא איתור הכת הקטנה של הדונמה באלבניה ודבר פיזור במאה ה-20 גם בדרום אמריקה. יש בפרשה ללמדנו פרק על אופן השתמרות הכת מחוץ לסלוניקי במשך יותר מ-250 שנה. בן-צבי הראה במחקרו שמקורות שונים של הכת נשתמרו, גם אם אולי כבר לא הבינו אנשי הכת את משמעותם, ובכך יש פרק מעניין בתולדות כתות מסוג זה.⁶⁴

זלמן שזר

זלמן שזר (רובשוב, 1889-1974) נולד בעיר מיר ברוסיה הלבנה (כיום בלרוס) וגדל בשטוביץ, עיירה קטנה בפלך מינסק. אביו נטה לציונות והיה חסיד חב"ד. שזר גדל בִּשְׂטִיבֶל החסידי שבעיירה.

בעיתון **דבר** בגיליון ח' באב תרפ"ה (1935) פרסם זלמן רובשוב-שזר מאמר שיחיד ליום הולדתו ה-300 של מי שנחשב בזמנו למשיח. והרי המאמר בשלמותו.

יום שבתאי צבי

אלמלי היינו בני שורש, אלמלי היתה בשבילנו שלשלת התקופות לא קטעי איברים מרוסקים שכל אחד שותת את דמו לעצמו אלא גידול אורגני, אלמלי חש אף דור מורד זה כי אין יתמות לכל דור וכי יש אבהות לרוח ושלשלת היוחסין כאשר לכל חיים; אלמלי ידע היום את קשריו את האתמול והשלשום, תופס את הזרות שבמרחק ואת הקורבה שביחידות-הנצח – אז היה ליום הזה ולכל השנה הזאת יפְעָה וגודל של הפראה [הפריה] למחשבה ולמעשים. והפעילים שבאומה, החל מתינוקות של בית רבן וכלה בלוחמי המערכות והוגי הדעות, היו היום מתייחדים בכל מקומות שהם ולו גם לשעה קלה אחת את האיש הפלאי ההוא, אתו ואת תנועתו, את יעודו ואת גורלו, לחשוב חשבונם וגם חשבונו הוא. שהשנה הבאה עלינו מהיום שנתו והיום יומו. לפי עדות המקורות ההיסטוריים הראשיים תמלאנה השנה 300 שנה להולדתו של שבתאי צבי. ולפי דברי האגדה העממית הקדומה והנפוצה, שאין להטיל ספק באמיתותה, חל יום לידתו היום בתשעה באב השפ"ה.

אם להערכות לא הגענו, על אזכרה אנו מצווים: על אזכרת נשמתו של אותו מחולל התקוה וחללה, ששעה קלה התנוססו חיים כדגל וכנחמה לכל פזורי האומה הדווייה; של מי שהקים בקסם תקות-המשיח תנועה עממית בת מרחב כזה, שלא ידעה גולה כמותה, התגבר על הפיזור, הדביר תחתיו את טבעם של ימי הביניים בישראל ופתח בעוז את שערי ההיסטוריה העברית החדשה; של המאמין הגדול אשר חצב להבות חדשות מסלעי הנצח של הדת, למען גאול את העם ואת האדם ואת כל אשר טעון העלאה וגאולה; של אליל האומה שנשרף בשלהבתו והיה

64 חומר רב אבד בתהפוכות הפוליטיות ברבע הראשון של המאה ה-20.

למפלצת ולדראון לדורי דורות; של משיח עם אומלל אשר מלאו לבו להיאבק בשר של גלות ולא יכול לו ונפל חלל, מתבוסס בבושת חולשתו לעיני כל העם אסיר-התקוה וחדל-האון, שמלבד הערצה ומשטמה לא ידע. שכבות שכבות של תרבות ושל היסטוריה מבדילות בינינו ובין התקופה ההיא. רחוק האיש ורחוק הדור וזרות הדרכים. אש עולם לא תכבה.⁶⁵

עדיין המאמר, שחוקרים שונים הדגישו בעיקר את עצם פרסומו,⁶⁶ לא זכה לדעתי לניתוח טקסטואלי. יש בו כמה היבטים 'שזריים' מאוד ויוצאי דופן, אך גם כמה ביטויים שמניחים יסוד להיסטוריוגרפיה הציונית ולמה שקרוי 'האסכולה הירושלמית' שלה. אני טוען ששזר הצעיר הוא אחד ממבשריה הבולטים של ההיסטוריוגרפיה הציונית. הדברים נכונים הן למחקריו וכתביו על השבתאות והמשיחיות היהודית והן למאמריו על חכמת ישראל שנכתבו בעשור השני של המאה ה-20.

במאמר זה קבע שזר כמה מונחים שהפכו לנכסי צאן ברזל של האסכולה הירושלמית, כגון 'רציפות ההיסטוריה היהודית'. מושג הרציפות של האסכולה הירושלמית אינו מאפיין רק את ההיסטוריוגרפיה הציונית, וכבר גרץ ודובנוב קבעו אותו. שזר סיפר בזיכרונותיו כיצד השפיע עליו מורו דובנוב בסוגיה זאת: 'רק כאשר בגרתי יותר הבינתי למה התכוון בדברו על שלמותה הפנימית של ההיסטוריה העברית לכל עליותיה וירידותיה'.⁶⁷ שזר התנגד במאמריו בדבר לטוטליות של שלילת הגלות, שהיתה נפוצה בדורו, ובכך הוא היה שונה מבן-צבי. מתוך כך הוא העריך מחדש בחיוב את שבתי צבי ואת ההתעוררות השבתאית, גם אם לא קיבל את ההתאסלמות. ולא רק זאת: יש בדבריו על העממיות ועל הפיזור הגאוגרפי של השבתאות רמיזות ברורות לדרך שהציונות צריכה ללכת בה. מבחינה פריודית קבע שזר כי בשבתאות נסתיימה תקופת ימי הביניים בתולדות ישראל והחלה העת החדשה. חלוקה זו שימשה כידוע את בן-ציון דינור, ובצורה שונה מעט את תלמידיו חיים הלל בן-ששון ושמואל אטינגר, בני הדור השני של האסכולה הירושלמית. אטינגר כתב למתרגם הכרך השלישי בסדרה **תולדות עם ישראל** לגרמנית: 'הקבוצה שלנו נוטה לראות בתנועת שבתי צבי בשנות הששים של המאה ה-17, כהתפרצות גדולה אחרונה של האופי הימביננימי ולכן אנחנו רואים את התחלת הזמנים החדשים בהיסטוריה היהודית בסוף המאה ה-17'.⁶⁸ בשנות העשרים והשלושים היה העיסוק בשבתי צבי אינטנסיבי ביישוב היהודי בארץ ישראל. התאטרונים העבריים העלו מחזות על תולדותיו, ושזר כתב ברשימת ביקורת על

65 ז"ר [זלמן רובשוב], 'יום שבתאי צבי', דבר, ח' באב תרפ"ה (29.7.1925), עמ' 1. ההדגשות שלי.

66 שמואל ורסס, **השכלה ושבתאות**, מרכז שזר, ירושלים תשמ"ח, עמ' 263. אברהם אלקיים פתח את הרצאתו על נתן העוזי במושב במלאות 40 שנה למרכז שזר בקונגרס העולמי למדעי היהדות, 31.7.2013, בציטוט ממאמרו זה של רובשוב-שזר.

67 זלמן שזר, **כוכבי בקר**, עם עובד, תל אביב תשכ"ו, עמ' 222. ההדגשה שלי.

68 ראו בתוך: יעקב ברנאי, **שמואל אטינגר: היסטוריון, מורה ואיש ציבור**, מרכז שזר, ירושלים תשע"ב, עמ' 335. דברים דומים השמיע ישראל ברטל על 'זלמן שזר' כהיסטוריון לאומי, בהרצאתו במושב במלאות 40 שנה למרכז שזר. חיים הלל בן-ששון (עורך), **תולדות עם ישראל**, דביר, תל אביב תשכ"ט.

ההצגה **שבתי צבי** מאת ירז' ז'ולבסקי, שהועלתה בשנת 1926 בתאטרון האמנותי הארץ-ישראלי: 'יובל שלש מאות השנה של ש"צ, חל בכל זאת בשעה, שגם פה ושם תוסס הצורך להחיות את הסמל ההוא המכוסה משאין ומשטמה, להתייחד עם גורלו ולהתעמק בפתרוננו. כאילו מנחש הדור כי דבר מה נחוץ לו מאד טמון בו, נשגב ויקר, אם כי רחוק וזר'.⁶⁹

כיצד נתפס שזר הצעיר לשבתאות? בספר זיכרונותיו הוא כתב: 'מאז התחלתי להתחקות על פענוח סודה של תנועת שבתי צבי והדי עקבותיה בקורות עמי, שאלתי את זכרונותי לא פעם, איך הגיע אלי בעיירתי [שטויבץ], עוד לפני קוראי בספרים שמע שמו של שבתי צבי? הוא סיפר כי אביו, שהתקרב לציונות, נהג להתווכח, בהיות שזר ילד בן שלוש, עם חברו לעיירה, אם הרצל דומה לרב מלובביץ אז (הרב שלום דובער שניאורסון) או שמא, כפי שסבר חברו של אביו הרב מיכל, לשבתי צבי. הרב מיכל אמר: 'עלול סופו של הרצל להיות כסופו של שבתי צבי [...] את ארץ-ישראל לא יקבלו כאשר לא יקבלו אז, אולם גם הסוף יהיה אותו הסוף המר'.⁷⁰ חינוכו היה יהודי מסורתי, והוא הצטרף בגיל צעיר לתנועת פועלי ציון. בוועידה של תנועה זו, בשנת 1906, פגש לראשונה את בן-צבי. בשנת 1907 החל ללמוד היסטוריה של עם ישראל, תחילה באקדמיה למדעי היהדות של הברון גינצבורג בפטרבורג (1907-1911). עם מוריו שם נמנה ההיסטוריון היהודי הדגול שמעון דובנוב, וזה השפיע עליו מאוד.⁷¹ במסגרת זו החל לחקור את השבתאות ואת ההיסטוריה של עם ישראל, שאלה נמשך במיוחד. סיפר על כך בזיכרונותיו פרופ' שלמה צייטלין, שהיה חברו לחדר הסטודנטאלי באותו מכון: 'למדתי כי שזר התעניין מאד בהיסטוריה היהודית של ימי הביניים, התפתחות המשיחיות ובעיקר בשבתי צבי'.⁷²

בשנים 1912-1914 למד היסטוריה באוניברסיטת פרייבורג שבגרמניה אצל אחד מגדולי ההיסטוריונים הגרמנים – פרידריך מיינקה (Meinecke).⁷³ מפרייבורג עבר לשטרסבורג (1914), וממנה לברלין ב-1915, ובה שהה בשנים 1915-1919 אצל אדוארד מאיר (Mayer). בברלין המשיך בלימודי היסטוריה ואף החל ללמד, בייחוד על המשיחיות היהודית והשבתאות, בחוגים יהודיים בגרמנית, ביידיש ובעברית.⁷⁴ שלום ושזר נפגשו בפנסיון

69 ז'ר [זלמן רובשוב], 'שבתי צבי על הבמה', דבר, מוסף לדבר, 31.12.1926, עמ' 8.

70 שזר, כוכבי בקר, עמ' 27-30.

71 שם, עמ' 210-236. בארכיון גנזים שמורות מחברותיו של שזר, ובהן רשימותיו בכמה מן ההרצאות של דובנוב ששמע באקדמיה. ראו: א"ג, כ-248/11196. ה'אקדמיה למדעי היהדות' הוקמה בידי הברון דוד גינצבורג, מלומד מראשי 'חכמת ישראל' וממנהיגי יהדות רוסיה, שקיבל רישיון להקימה מהשלטון הרוסי בראשית המאה ה-20.

72 'My Friend Shazar', Solomon Zeitlin, בתוך: בן ציון לוריא (עורך), זר לגבורות: קובץ מחקרים בתנ"ך, מוגש לר' זלמן שזר, נשיא מדינת ישראל, החברה לחקר המקרא, ירושלים תשל"ג, עמ' 760-771. הציטוט מעמ' 760.

73 צורף (עורך), שזר, עמ' 43-46.

74 גם הרצאותיו בנושאים אלה בברלין בתקופת המלחמה נשמרו בא"ג. ראו: שם, 248/11195, 38247-38236, כ-11209.

שטרוק, ונרקמה ביניהם ידידות ארוכת שנים.⁷⁵ שלום ראה בשזר את מורו בציונות, בידיש ומי שהכניסו לחקר השבתאות, וכינהו 'הרוח החיה של פנסיון שטרוק'. לאחר מותו של שזר כתב שלום: 'זכורים עדיין אותם מאמרים מלאי רגש עז והבנה היסטורית על התנועה השבתאית, בהם כרה אוזנינו לשמוע בת קולה של אומה שבאה עד משבר'.⁷⁶ הקורא את ההרצאות הרבות והארוכות (אלה למעשה קורסים סמסטריאליים) שהרצה שזר בברלין משתומם מהיקף הידע והעומק של שזר הצעיר. שלום העיד בזיכרונותיו כמה הלהיב שזר את שומעיו (וגם אותם) בהרצאות הללו. הוא ראה בשזר ובהרצאותיו מי 'שבדורנו זה פתח אותם [את נושאי השבתאות והמשיחיות] זלמן שזר בימי נעוריו'.⁷⁷

גם לאחר שובו לארץ ישראל ב-1924 ובעת פעילותו הפוליטית לא חדל ממחקר ומלימוד היסטוריה.

כאמור, השפעה גדולה היתה לדובנוב על רובשוב הצעיר; זו הפכה אותו לבעל תפיסה היסטורית יהודית-פזורתית, אמנם ציונית אדוקה במהותה, להבדיל מחברו בן-צבי, שהיה להיסטוריון פלשתינוצטרי מובהק. הגם שדובנוב היה ההיסטוריון היהודי החילוני הראשון והיה רחוק מתפיסות הקבלה והמשיחיות הדתית, הרי בספרו על תולדות היהודים ייחד דיונים לקבלת צפת והתפשטותה במאה ה-16 ולשבתאות במאות ה-17-18.⁷⁸ ראוי להביא את דברי ההספד של שזר על מורו דובנוב שנרצח בידי הנאצים (1941):

וכיצד אוכל לבלי להזכיר את אביהם ורבים שלהם ושל כולנו, את ההיסטוריון הישיש ביותר של דורנו, שחקר רבות בשנים, כקודמו לפניו ר' נתן נטע הנובר, את המרטרולוגיה של עמו, חקר והנציח, ולבסוף נעשה הוא עצמו מעונה – רבי שמעון דובנוב, גדול ההיסטוריונים הדור שידיים טמאות שפכו את דמו בהגיעו לגיל שמונים ושלוש שנה.⁷⁹

בשנת 1912 החל שזר לפרסם, בהכוונתו של דובנוב, את ביכורי מחקריו בתחום השבתאות, ועם השנים המשיך לפרסמם בכתבי עת שונים. רובם רוכזו לאחר מכן בספרו **אורי דורות**.⁸⁰ בשנת תשי"ך (1960) ראו אור הכרכים השלישי והרביעי של ספונות בכרך אחד – **מחקרים ומקורות לתולדות התנועה השבתאית מוקדשים לשניאור זלמן שזר במלאות לו שבעים שנה** – בעריכת הנשיא בן-צבי ומאיר בניהו. זה היה לאחר צאתו לאור של ספרו של גרשם

75 צורף (עורך), **שזר**, עמ' 65-69; גרשם שלום, **מברלין לירושלים**, עם עובד, תל אביב תשמ"ב, עמ' 92-94, 97.

76 שלום, **מברלין לירושלים**, עמ' 92; הנ"ל, **דברים בגו**, עם עובד, תל אביב תשל"ו, עמ' 472-476; הנ"ל, 'ימי נעורים עם ז' רובשוב', בתוך: לוריא (עורך), **זר לגבורות**, עמ' יח-כד.

77 שלום, **מחקרי שבתאות**, עמ' 742-746.

78 שמעון דובנוב, **דברי ימי עם עולם**, דביר, תל אביב תשי"ח, ו, עמ' 3-36; ז, עמ' 20-46, 105-117.

79 זלמן שזר, **אורי אישים**, ג, הספריה הציונית, ירושלים תשל"ג, עמ' 290.

80 שזר, **אורי דורות**.

שלום על שבתי צבי.⁸¹ שלום עצמו, חבריו ותלמידיו פרסמו בקובץ החדש כמה מאמרים שהיו אבני היסוד לתולדות השבתאות, בעיקר זו שאחרי מותו של שבתי צבי. מחקרים אלה ואחרים אמורים היו לפרנס את ספרו השני של שלום על השבתאות המאוחרת; זה לא הושלם ולא פורסם, אלא פורסמו ממנו מאמרים רבים.⁸² שנה אחרי פרסום קובץ **ספונות** לכבוד שזר לימד גרשם שלום קורס באוניברסיטה העברית בירושלים על השבתאות שאחרי שבתי צבי. בין התלמידים שהשתתפו בקורס היה גם זלמן שזר, שהיה אז יושב ראש הנהלת הסוכנות בפועל.⁸³

בספר הנזכר של **ספונות** התפרסמה ביבליוגרפיה של מחקריו של שזר על השבתאות, ובה 17 פריטים בשלוש שפות: רוסית, גרמנית ועברית.⁸⁴ אפשר לחלק את כתביו של שזר על השבתאות לכמה סוגים: (1) מאמרים על השבתאות בימי שבתי צבי, בעיקר על כמה ממקורביו; (2) מאמרים על השבתאות שבתוך היהדות ועל השבתאים שהמירו את דתם לאסלאם ולנצרות וחיו ככתות סגורות וכיחידים בתוך דתות אלה במאות ה-18 וה-19; (3) ערכים אנציקלופדיים והרצאות מקיפות בנושא; (4) טקסטים חשובים על השבתאות והמסתעף ממנה, ששזר פרסם וההדיר בדרך מדעית; (5) סדרת הרצאות על השבתאות בסמינרים בברלין בשנים 1916-1917 ובארץ לאחר מכן; (6) ביקורות ורשימות על ספרים ומחזות; (7) שיעוריו של פרופ' גרשם שלום.

מאמרו הראשון של שזר שפורסם היה הערך הארוך על שבתי צבי שכתב ופרסם באנציקלופדיה ליהדות ברוסית, בשנת 1912, בעריכתו של דובנוב ולהזמנתו. במכון גנזים מצוי תרגומו של הערך הרוסי על שבתי צבי לעברית, בכתב ידו של המתרגם ברוך קרוא (קרופניק), מי שתרגם גם את **דברי ימי עם עולם** של דובנוב; ודומני שהנוסח העברי של הערך לא פורסם.⁸⁵ באותה שנה, 1912, פרסם שזר עוד מאמר ברוסית על ספר שיצא לאור באוקראינה בשנים 1666-1669 על התנועה השבתאית.⁸⁶ שנה לאחר מכן פרסם ערך ארוך

81 גרשם שלום, **שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו**, עם עובד, תל אביב תשי"ז.

82 הנ"ל, **מחקרי שבתאות**.

83 ראו: 'רשימת השעורים' של הפקולטה למדעי הרוח והחברה באוניברסיטה העברית בירושלים לשנת תשכ"א (1960-1961), האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשכ"א, עמ' 18. שם הקורס של גרשם שלום היה 'השבתאות ממותו של שבתי צבי עד שקיעת הפרנקאות (סתיו וחורף)'. ההרצאות שנרשמו בידי שזר מצויות בא"ג, 8-38165-248, ובדעתי לפרסמן בקרוב. במאמר הספד על שזר כתב משה ריבלין: 'בהיותו יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, שב, אם כי לא באופן רשמי, אל ספסלי האוניברסיטה ובמשך תקופה ארוכה ישב כתלמיד מסור וחרוץ בחוג של פרופ' שלום, משום שהגיע למסקנה שמאז חקר בפרשה זו של שבתאי צבי והמשתמע מכך, התחדשו דברים ונוספו מקורות והדבר מצריך לימוד'. משה ריבלין, 'מקונן הגלות ומשורר הגאולה', **דבר**, 4.11.1974, עמ' 8.

84 'מחקריו של זלמן שזר על התנועה השבתאית', **ספונות**, ג-ד [ספר היובל לשניאור זלמן שזר] (תש"ך), עמ' [3]. רשימה מלאה יותר של מחקרי שזר ראו: שמואל לחובר וגצל קרסל, **כתבי שניאור זלמן שזר**, עם עובד, תל אביב תשל"ג.

85 זלמן שזר, 'ש"צ ותנועת השבתאות', א"ג, 248-38174.

86 Zalman Rubashov, 'Kristori sabbationetva w Polski', *Evriejskaya Starina*, 5 (1912), pp. 219-221

על יעקב פראנק.⁸⁷ מאמרו הראשון של שזר על השבתאות בעברית התפרסם בשנת 1913 (הוא כתב אותו ב־1912): 'סופרו של משיח: לתולדות רבי שמואל פרימו',⁸⁸ דמות מרכזית בין מקורבי שבתי צבי. מאמר זה לא נס לחו עד עצם היום הזה.

חידושו של שזר במאמרו על הרב שמואל פרימו היה שהוא הראה בו שפרימו, שהיה סופרו של שבתי צבי, היה גם רבה של קהילת אדירנה (אדריאנופול) בראשית המאה ה־18, מהקהילות החשובות באזור, ולא שני אנשים בעלי אותו שם, כפי שסברו החוקרים שלפניו, ובעיקר היינריך גרץ. וזהו זה שפרסם שזר בראשית דרכו היה בעל חשיבות להמשך המחקר בנושא וסלל את הדרך להבנה מאוחרת יותר של גרשם שלום ובית מדרשו על המשכיותה הפנימית היהודית של השבתאות ושל המאמינים השבתאים שנותרו יהודים אחרי ימי שבתי צבי. התברר ממאמרו שרבה של אחת הקהילות החשובות באימפריה העות'מאנית בראשית המאה ה־18, ולפי עדויות שונות מגדולי תלמידי החכמים בדורו, המשיך להאמין בסתר בשבתי צבי. בארכיונו מצויה טיוטה ראשונה בכתב ידו של שזר למאמר על פרימו,⁸⁹ וכבר שם נמצא את הדיאלקטיקה המסובכת של השבתאים, כפי שפיתח לאחר מכן גרשם שלום במאמרו הידוע 'מצוה הבאה בעבירה'.⁹⁰ כאן מבקש אני לטעון בעקבות קרסל כי שזר היה 'סולל נתיבה' בחקר השבתאות.⁹¹ הנקודה החדשה החשובה של שזר במאמר בתולין זה היה יחסו החיובי לשבתאות.⁹²

מאמרו של שזר 'משמשו של שבתי צבי',⁹³ על הרב יחיאל, מבוסס על כתב היד של ה'בשרייבונג פון שבתי צבי [סיפור מעשה שבתי צבי]', מאת הרב ליב ב"ר עוזר מאמסטרדם, ספר שההדיר שזר.⁹⁴ שלום חלק על זיהויו של שזר שהרב יחיאל היה משרתו של שבתי צבי עוד לפני שנת 1665, אך שזר נשאר איתן בדעתו והגיב על ביקורתו של שלום משקובצו מאמריו.⁹⁵ דעתי נוטה לצדו של שזר בוויכוח זה, שכן יומרותיו המשיחיות של שבתי צבי החלו עוד בשנת ת"ח (1648), ובעת גלותו הראשונה מאיזמיר, בשנות החמישים של המאה ה־17, כבר יכול למשוך אליו אדם כמו הרב יחיאל. מה גם שמשפחתו של שבתי צבי היתה

87 Zalman Rubashov, 'Jakub Frank', *Jevrejskaya Encyclopedia*, 15 (1913), pp. 360-368

88 זלמן רובשוב, 'סופרו של משיח', *השילח*, כט (תרע"ג), עמ' 36-47; נדפס גם בתוך: שזר, *אורי דורות*, עמ' 48-69.

89 א"ג, 38154-248. בתיק זה אסף שזר מקורות רבים לתולדות השבתאים השונים שכתב עליהם לימים מחקרים.

90 גרשם שלום, *מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה*, מוסד ביאליק, ירושלים תשל"ד, עמ' 67-9.

91 גצל קרסל, 'סולל נתיבה', *דבר*, 29.7.1958, עמ' 3. הנ"ל, 'היסטוריה אינטואיטיבית', *הדאָר*, נא (תשל"ב), עמ' 489-490.

92 ראו למשל: רבקה ש"ץ, 'על חקר השבתאות בכתבי זלמן שזר', *זאת הארץ* (25.2.1977), 242, עמ' 4-5.

93 שזר, *אורי דורות*, עמ' 64-74.

94 ר' ליב ב"ר עוזר, *סיפור מעשה שבתי צבי* (ההדיר זלמן שזר, ערכו שלמה צוקר ורבקה פלסר), מרכז שזר, ירושלים 1978.

95 שלום, *שבתי צבי והתנועה השבתאית*, עמ' 121; שזר, *אורי דורות*, עמ' 73-74.

אמידה ובשני גירושיו מאיזמיר דאגה לספק לו משרת שיעזור לו בדרכו. ממחקרו של שזר עולה שהרב יחיאל היה אחד מרבים שנמלטו אל תחומי האימפריה העות'מאנית או נשבו בה ונפדו בימי פרעות ת"ח ות"ט.

עם מאמריו ופרסומיו על השבתאות במאות ה-18-19 נמנים שני מחקריו על ביקורו במעוזו הפראנקיסטים באופנבך⁹⁶ ועוד שני מאמרים שייחד לפרשת עלייתה של חבורת הרב יהודה חסיד לארץ ישראל בשנת 1700. בשנת תרפ"ז (1927) פרסם ברשומות ב מהדורה מדעית של הקונטרס החשוב 'שאלו שלום ירושלים' לרב גדליה מסמייאטיץ, שנדפס לראשונה בברלין בשנת 1716.⁹⁷ הפרסום תרם לחקר הפרשה שהיתה מרכזית במשנתם ההיסטוריוגרפית והפריודית של דינור והנהגים אחריו. כן פרסם רשימה קצרה על 'דרשת ר' יהודה חסיד בספר אורי וישעי', העוסקת בעניינים חברתיים.⁹⁸

עוד מאמר כתב שזר בשנת 1928 על ההיסטוריון היהודי בן דורו של שבתי צבי הרב דוד קונפורטי והבחין בזיקה הכרונולוגית והגאוגרפית בין מקומות נדודיהם וזמנם של קונפורטי ושל שבתי צבי, תוך כדי השתקה מוחלטת של עניין השבתאות והמשיחיות בכתבי קונפורטי.⁹⁹ בספר התקוה לשנת ת"ק,¹⁰⁰ שבכותרתו ניכר כישרונו הספרותי, הבחין שזר בהמשך הציפיות המשיחיות במאה ה-18, שמקצתן נסמכו על השבתאות ועל אחרוני המאמינים השבתאים ואוהדיהם. המאמר מבוסס על הספר עת קץ 'לר' יצחק חיים כהן מן החזנים המכונה ד"ר קאנטאריני', העוסק בתקווה המשיחית לשנת ת"ק (1740), שנדפס באמסטרדם בשנת ת"ע (1710), ובו הסכמתו של הרב שלמה אאליון, רבה של הקהילה הפורטוגלית שם, איש סלוניקי לשעבר ומחשובי השבתאים בדורו.¹⁰¹ התקווה המשיחית לשנת ת"ק (1740), שהיתה בעלת אופי שבתאי, נדונה לא מעט בספרות המחקר. כותבים בשנים האחרונות על המשיחיות במאה ה-18, ובראשם אריה מורגנשטרן, מתעלמים, להבדיל משזר, כמעט לגמרי מן ההיבטים השבתאיים בכתבי הרב יהודה חסיד, הרב עמנואל חי רפאל ריקי ואחרים או מטשטשים אותם.¹⁰²

96 שזר, 'עקבות אחים אובדים', האדמה, ו (תר"פ), עמ' 665-674; הג"ל, על תלי בית פראנק, ליפסיא [לייפציג] תרפ"ג. לספרון מצורפות תמונות. תודתי לפרופ' יונתן מאיר על שהעביר אלי עותק סרוק של הספרון.

97 שזר, "שאלו שלום ירושלים" לר' גדליה מסמייאטיץ, רשומות, ב (תרפ"ז), עמ' 451-493.

98 שזר, 'דרשת ר' יהודה חסיד בספר "אורי וישעי"', אורי דורות, עמ' 121-123; אברהם ב"ר אליעזר הכהן, אורי וישעי, ברלין תע"ד, דף נו, ע"א.

99 שזר, 'בעל 'קורא הדורות' וקורות דורו', שם, עמ' 96-106. גם על כך העיר ברטל (לעיל הערה 3) בהרצאתו.

100 ש"ז שזר, התקוה לשנת ת"ק, מאגנס, ירושלים תש"ל.

101 מנחם פרידמן, 'אגרות בפרשת פולמוס נחמיה חייא חיון', ספונות, י (תשכ"ו), עמ' תפג-תריט; מאיר בניהו, התנועה השבתאית ביוון (ספונות, יד), מכון בן-צבי, ירושלים תשל"א, עמ' קמז-קס; Elisheva Carlebach, *The Pursuit of Heresy*, Columbia University Press, New York 1990, pp. 114-116.

102 יעקב ברנאי, "והחורבן הזה בעצם נעלם": כמה בירורים היסטוריוגרפיים בעקבות הופעת הספר החורבה ומחקרים נוספים, קתדרה, 147 (תשע"ג), עמ' 169-188.

בארכיון גנזים נותרו כמה מאמרים על השבתאות בכתב ידו של שזר שלא פורסמו, נוסף על הרצאותיו ומקורות שהעתיק. נמנה עמם מאמר בכתב ידו – 'על שבתאותו של ר' בנימין הכהן',¹⁰³ שלא מצאתיו לא בספרו **אורי דוריות** ולא בביבליוגרפיה של כתביו. המאמר נכתב בשנות השלושים כתגובה על מאמרים שפרסמו חוקרים שונים בנושא. שזר חלק על הדעה כי הרב בנימין הכהן, הרב אברהם רוויגו ואחרים חפים מ'אשמת השבתאות' והצביע על שפע של מקורות ועל מחקריו החדשים אז של גרשם שלום כדי להראות כי היו שבתאים. עובדה זו אומתה אחר כך בחומר עשיר שפרסם בעיקר בניהו. במכתבו לשלום הוא כתב: '[גם] על שבתאיותו של ר"ח [חיים] אלפאנדרי יש לי מעין מחקר קטן בכתובים שטרם גמרתיו'.¹⁰⁴

גולת הכותרת של מפעלו המחקרי של שזר בתחום השבתאות הוא ה'בשרייבונג' פון שבתי צבי,¹⁰⁵ שנכתב באמסטרדם בראשית המאה ה-18. שזר החזיק בכתב היד של הספר שנים רבות, עבד עליו, תרגמו מיידית לעברית, הקדים לו מבואות והעיר לו הערות, והספר יצא לאור אחרי מותו. כתב היד הועבר לידי שזר לאחר מותו של החוקר דוד כהנא שהחל מטפל בו.¹⁰⁶ כפי שחש כבר כהנא, הרב יעקב עמדין השתמש באחד מנוסחי כתב היד של הספר בספרו **תורת הקנאות**. ואכן, במכון גנזים מצאתי העתקה קדומה של שזר של חלק זה מספרו של עמדין, המבוסס על 'בשרייבונג'.¹⁰⁷

שזר העמיד את כתב היד לרשותו של שלום בעת שכתב את ספרו הגדול על שבתי צבי, וזה השתמש בו רבות.¹⁰⁸ תרומתו הגדולה של שזר למחקר בהוצאת ספר זה מתבטאת בתרגומו לעברית, במבואות לכתב היד ולספר הן מההיבט הפילולוגי והן מההיבט ההיסטורי, ובהוצאתו לאור של טקסט חשוב מאוד בידיש מראשית המאה ה-18. בערב עיון שנערך עם צאתו של הספר לאור, אחרי מותו של שזר, נשא שלום דברים על הספר ועל פועלו של שזר. שלום עסק בהרחבה – לאחר דברי הערכה חמים על חבר נעוריו שזר, 'המלומד – ההיסטוריון הגדול בכח, [ו] איש הציבור, ששאפותיו בתחום זה התגברו במהלך חייו על כל שאר האפשרויות הטמונות בו [...] מה היתה צורת למדנותו? השכלה כוללת עצומה בכל שטחי היהדות'¹⁰⁹ – בספר ובתרומתו לחקר התנועה השבתאית, בדרכו של שזר במחקרו ובניסיונותיו להכינו לדפוס במהדורה מדעית ללא הצלחה. בין

103 א"ג, 248-38349.

104 מכתב שזר לשלום, י"ט בשבט תרצ"ג, הספריה הלאומית, ירושלים, האגף לכתבי יד, ארכיון גרשום שלום, 2425. אלה דוגמאות בלבד. בעיזבוננו מחקרים נוספים שלא פורסמו או שלא נשלמו.

105 עוזר, **סיפור מעשה שבתי צבי**. כמעט כל החומר ששימש את שזר להכנת המהדורה מצוי באגף לכתבי יד של הספריה הלאומית, ARC.U II/1796, 1-10.

106 תיאור גלגולו של כתב היד מתואר בדקדקות על ידי שזר במבואו לספר. שם, עמ' ט-ל.

107 שזר, העתקות בכתב יד מספרים שונים, א"ג, 248-38154.

108 שלום, **שבתי צבי**, עמ' 830.

109 הספריה הלאומית, ירושלים, האגף לכתבי יד, ארכיון שלום, ARC. 40 1599, 148a. ההדגשה במקור. וראו את נספח ב בסוף המאמר.

השאר, כאשר שהה שזר בשנת 1935 כשליח ההסתדרות בארצות הברית, הציע לו בארון להוציא את הספר לאור כדי לקבל תואר דוקטור (Ph.D). לשם כך היה עליו גם לשמוע כמה קורסים באוניברסיטת קולומביה. בשיעורים השתתף ואף רשם את הרצאותיו של בארון (אלה מצויות בארכיון גנזים),¹¹⁰ אך את הספר לא הצליח להשלים, וכמובן לא קיבל את התואר דוקטור. הסיבה לכך, לדברי שלום, היתה 'מותו של משה ביילנסון הכותב את המאמרים הראשיים בדבר וחזרתו של שזר לארץ, ב-1935, כממלא מקומו'.¹¹¹ שזר סבר במאמר אחר – על 'מעשה ר' יוסף דילה ריינה' – כי שם משפחתו של הרב ליב ב"ר עוזר מחבר ה'בשרייבונג' היה 'רוזנקרנץ', על פי פנקס הקהל העתיק באמסטרדם.¹¹² שלום לא הסכים עם קביעה זו, ודומני שהדין עמו. הערותיו של שלום על מאמרו של שזר (ובכלל זה אי-הסכמה זו) על הרב יוסף די לה רינה נשתמרו במכתב אישי שכתב לשזר. במכתב הוא חלק על כמה מקביעותיו של שזר, ובתוך כך עקץ אותו.¹¹³ בתוך קופסאות חומרי הגלם שהכין שזר במשך שנים להוצאת ה'בשרייבונג' מצאתי רישום בעיפרון על דף קטן, הנראה כרישום ישן, ובו העלה שזר את מחשבותיו הכלליות על המשיחיות היהודית והשבתאות:

אם לסכם אפשר בקירוב לקבוע שלושה סימני לואי לתנועה משיחית:
משבר פוליטי או כלכלי בחיי הגולה
שינוי גורל פוליטי בחיי הארץ
משבר אידיאולוגי או דתי

בשבתאות התאחדו כולן יחד: ועל כן לא יכלו לה בנקל גם אכזבות חדות.¹¹⁴

שזר הביט אפוא בשבתאות בעיניו של היסטוריון חברתי, אולי בהשפעת דובנוב (ובארון). הוא לא היה ראשון הכותבים על השבתאות או על חוקריה. הכתיבה הכרונולוגית ההיסטוריוגרפית על הנושא החלה עוד בימיו של שבתי צבי, ואילו החוקר המודרני הראשון שהעמיד מחקר רציני היה גרץ. אלא שלמרות תרומתו העצומה של גרץ למחקר השבתאות, קלקלה שנאתו הכבושה אליה ואל כל מה שקשור בקבלה את השורה. שזר הוא מראשוני החוקרים הציונים שחיפשו דמיון בין השבתאות לציונות.¹¹⁵

110 שזר, 'הרצאות בארון', א"ג, 7-11194-248.

111 ראו את נספח ב בסוף המאמר.

112 שזר, 'מעשה ר' יוסף דילה ריינה במסורת השבתאית', בתוך: הנ"ל, 'אורי דורות', עמ' 77; עוזר, סיפור מעשה שבתי צבי, עמ' כב.

113 משלום לשזר, 7.2.1948, א"ג, ארכיון שזר (צילום מארכיון ישיעהו אברך), 441/27843/2.

114 הספריה הלאומית, ירושלים, האגף לכתבי יד, 1-10, ARC.U II/1796.

115 ורסס, השכלה ושבתאות, עמ' 146-190, 253-264; הנ"ל, 'שבתי צבי והשבתאות בעולמה של הספרות העברית החדשה', מחקרי ירושלים בספרות עברית, יח (תשס"א), עמ' 105-136; יעקב ברנאי, 'ביקורת על ספרה של Ada Rapopr-Albert, *Woman and the Messianic Heresy of Sabbatai Zvi*, Lithman Library, Oxford 2011, ציון, עח, ב (תשע"ג), עמ' 260-265.

שזר ולא שלום היה הראשון ש'טיהר' את שבתי צבי ומאמיניו מהתווית השלילית שדבקה בהם בתודעה היהודית ובכתבים המסורתיים והמשכיליים כאחד. מבחינה זאת השפיע שזר השפעה חשובה על שלום. אלא ששזר כתב מהמיית לבו, ואילו שלום, שהיה חוקר מקצועי ומתוחכם הרבה יותר משזר, לא נתן לאידאולוגיה הציונית שלו להובילו בחקר השבתאות בגלוי ובבוטות, הגם שהיא אינה נעדרת מכתיבתו. היא מבצבצת בין השורות, והדברים כבר נדונו בהרחבה.¹¹⁶ אפשר להצביע על עוד קווים משותפים ושונים לשזר ולשלום. שזר בא מעולם וממשפחה מסורתיים והגיע למודרנה וללאומיות היהודית בהשפעות חברתיות, ולימים דרך מחקר המשיחיות והשבתאות, ואילו שלום בא מעולם מודרני וממשפחה מתבוללת, והשתמש בקבלה ובמשיחיות כ'שיבה' לאוטנטיות היהודית. הדבר נעשה אצל שלום במפגשו של היהודי הגרמני עם האוסטריזם והעולם המסורתי. כל אחד מהם הגיע מקצה אחר, ובעיני שניהם שימשו המשיחיות והשבתאות נקודת מפגש בין מגמות מנוגדות שמתרועעות בלאומיות היהודית. שזר וגם שלום ראו בשבתאות את מבשרי המודרנה, 'פורצי הגדר', כלשונו של שלום. לעומתם גרץ, שקדם להם, דחה את המשיחיות ואת המיסטיקה היהודית, שכן אלה עמדו בדרכו אל המודרנה.

אם כן, אפשר לראות בשזר את אחד ממבשריה של ההיסטוריוגרפיה הציונית ואף של האסכולה הירושלמית.¹¹⁷ שלום כתב על כך: 'אנחנו שקצרנו את פירות הזרע שזרע לפני ששים שנה ויותר חייבים לו תודה על פריצת הגדרות שאסרו את הכניסה לסבכי ההתעוררות היא'.¹¹⁸ יתר על כן, בנושא חקר ראשיתה של 'חכמת ישראל' בגרמניה בראשית המאה ה-19 הניח שזר יסודות חשובים למחקר ההיסטורי ולפרשנות הציונית. במאמריו 'הקתדרה לחכמת ישראל' ו'ביכורים',¹¹⁹ שפורסמו בשנים 1917-1919, במלאות מאה שנה לראשיתה, כבר ניכרת התפיסה הציונית שיצאה נגד אנשי 'חכמת ישראל'. אף כאן הקדים שזר בעשרות שנים את מסתו הידועה של שלום 'מתוך הרהורים על חכמת ישראל'¹²⁰ ומאמרים נוספים בנושא ואת התפיסות נגד אנשי 'חכמת ישראל'. גישות אלה שלטו בהיסטוריוגרפיה הציונית עד לשנים האחרונות, שאז חל שינוי במגמות אלה.¹²¹ השבתאות, התנועה המשיחית הגדולה, זכתה בהיסטוריוגרפיה הציונית לרהבליטציה, ואילו על 'חכמת ישראל' נמתחה ביקורת חריפה. בעיצוב שתי התפיסות הללו היו לשזר

116 המחקרים האחרונים בסוגיה הם של נועם זדוף. ראו למשל: נועם זדוף, 'הלוחות ושברי הלוחות מונחין בארון, על הפולמוס בין ברוך קורצווייל וגרשם שלום', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה. הנ"ל, 'מברלין לירושלים ובחזרה', כרמל, ירושלים תשע"ה, עמ' 37.

117 קרסל (לעיל הערה 91).

118 שלום, 'דברים בגו', עמ' 475.

119 שזר, 'הקתדרה לחכמת ישראל', עמ' 385-388, בתוך: הנ"ל, 'אורי דורות'; הנ"ל, 'ביכורים', שם, עמ' 351-384.

120 שלום, 'דברים בגו', עמ' 385-403.

121 מיכאל מאיר, 'צמיחת היהודי המודרני', כרמל, ירושלים תשנ"א, עמ' 164-210; יצחק שורש, 'הפנייה לעבר ביהדות המודרנית', מרכז שזר, ירושלים תש"ס, עמ' 437-456; פול מנדס פלור, קידמה ונפתליה, עם עובד, תל אביב תש"ע, עמ' 83-136.

חלק חשוב ומכריע וזכות ראשונים, בין שמקבלים אותן ובין שלא. לכן אפשר לכנותו אחד ממבשרי ההיסטוריוגרפיה הציונית ואף זו הירושלמית.

סיכום

שני נשיאי ישראל בן־צבי ושזר שקרקע גידולם דומה, מראשית דרכם הפוליטית התעניינו ועסקו גם בהיסטוריה של עם ישראל, איש איש לפי אופיו ובדרכו. נושא המשיחיות היהודית העסיק את האנשים הצעירים הללו, ובתוך הנושא הרחב של המשיחיות צדה את לבם הפרשה השבתאית, שהותירה חותם עמוק בתודעה היהודית. בן־צבי הוליך את התעניינותו ההיסטוריוגרפית לכיווני חקירה של ארץ ישראל ויהודי המזרח, ובשבתאות עסק רק בכת הדונמה. היתה לו מטרה גלויה – להחזירם ליהדות, והוא פעל לכך במרץ רב גם כשהיה בתפקידים ציבוריים בכירים, אפילו כנשיא המדינה. המחקר שימש בידיו כלי לכך. במחקר על כת זו ניצל את ידיעת הטורקית ואת מהלכיו הציבוריים והצליח להשיג עליהם מקורות נדירים בכתב ובעל פה. מחקריו נשאו אופי חומרי, ראליסטי. ידיעותיו במקורות היהדות היו חלקיות, והוא לא למד היסטוריה. שזר, לעומתו, הכשיר את עצמו כהיסטוריון, למד באוניברסיטאות אצל גדולי ההיסטוריונים הגרמנים והיהודים במאה ה־20, היה בעל השכלה כללית רחבה ושלט במקורות היהדות. מחקריו־מסותיו נשאו אופי יהודי־פזרתי (בהשפעת דובנוב) ואינטלקטואלי. הוא ראה במחקריו על השבתאות פן חשוב ורחבי של ההיסטוריה של עם ישראל ושאל לתקן את מה שעיוותו קודמיו.

שניהם עלו לארץ ישראל וקשרו קשרים הדוקים עם גדול חוקרי הקבלה והשבתאות בירושלים גרשם שלום. שזר ושלום היו חברים בנפש עוד משנותיהם בברלין מתקופת מלחמת העולם הראשונה, ואילו יחסי בן־צבי ושלום התפתחו בירושלים מתוך היכרות מקצועית וחברתית, ולא חרגו ממידת יחסים זו.

נספח א

דוח של איש 'השומר' ישראל שוחט והקשרים שלו ושל חבריו (ובהם בן-צבי) עם אנשי הדונמה שלמדו עמם משפטים בקושטא בשנים 1910-1914. הדוח הוגש לשאול אביגור עבור ספר תולדות ההגנה ביום 19.2.1952.
מתוך: את"ה, תיק מס' 133.22

ישראל שוחט

כת שבתאי צבי – וארץ ישראל

כת שבתאי צבי היתה ידועה בתורכיה בשם 'דונמא'. שארית חסידי ואוהדי שבתאי צבי שקבלו את דת המוסלמים – אמנם באופן רשמי לפי הדת הם היו מוסלמים גמורים, אבל בחשאי נשארו נאמנים לדת היהודית, ובמובן הדת היתה כפילות בחייהם, והיו דומים לאנוסים בספרד. במובן סוציאלי הם היו השכבה המתקדמת ביישוב התורכי, הם היו חלק חשוב מהאינטליגנציה התורכית, ומספרם היה גדול בפקידות העליונה בקושטא בירת תורכיה, וגם בפרובינציות המרוחקות, אבל דוקא בארץ ישראל לא נמצא אף אחד מהם בפקידות הגבוהה. יכול להיות שהם רצו בזה להפגין כלפי חוץ נתוק הקשר בינם ובין ארץ ישראל ולהרחיק כל חשד של מסירותם לארץ הקדושה בעיני היהודים, היות והתורכים בכל זאת הביטו עליהם בחשד, ועצם השם המיוחד 'דונמא' שהיה קשור לכת הזו, מראה שהם לא הצליחו להטמיע את עצמם בין המוסלמים, ואפילו שלא היה להם כל רצון להטמע.

בשנת 1910 נשלח[ת]י על ידי 'השומר' ללמוד משפטים בקושטא. החלטה זו התאימה לשאיפתי ושאיפת חברי בן גוריון ובן צבי. אנו רצינו בימים ההם ליצור אנטליגנציה יהודית-תורכית ערבית לשם קדמת [קידום] אחות-עמים. חשבנו להתקרב לחברה הערבית-תורכית ובעבודה משותפת והדדית להרים את דרגת התפתחותם ולהכשיר אותם להבנה הוגנת ולתמיכה בעלית היהודים לארץ ישראל, ולשם זה ירדנו לקושטא בירת התורכים ונכנסנו לאוניברסיטת התורכית לקנות ידיעות וגם בתרבות התורכית ערבית ולבוא במגע עם צעירי העמים הנכללים באימפריה התורכית, וביניהם צעירים ערבים מארץ ישראל, שגם כן למדו באוניברסיטא. האוניברסיטא הקושטאית היתה היחידה בשביל כל האימפריה התורכית, וכל צעיר ערבי שרצה לקבל חנוך תורכי ערבי הלך ללמוד בקושטא, מקור התרבות החילוני המוסלמי. באוניברסיטא זו פגשתי גם צעירים מהכת שבתאי-צבי. היות והם הוו את המומנט המתקדם בין צעירי התורכים התקרבות אליהם וקשרתי קשרים עם אחדים מהם. שוחחנו הרבה על הפרובלמות התרבותיות וסוציאליות. הזמנים ההם היו השנים הראשונות אחרי המהפיכה של התורכים הצעירים. ותקוה לחופש הדעה השתררה באינטליגנציה התורכית. אפשר היה להתוכח באופן חפשי וגלוי על בעיות סוציאליות, על התפתחות האימפריה התורכית, על יחסי העמים הנכללים באימפריה, על דרישותיהם, וגם על הציוניות על ישראל, על היישוב היהודי על התפתחות הארץ וכו'. ויכוחים כאלה היו אסורים בזמן שלטון השולטן [א]בלדול/חמיד. סוף סוף התיידדתי עם צעירי הכת של שבתאי-צבי, היינו

מבקרים אחד אצל השני, הכניסו אותי במסעתי הדת שלהם, ספרו לי על תולדות הכת הזו, התפתחותה וצורת חייהם. ענין רב עוררו בי כל הספורים האלה, ההתייחסות אתם נתנה דחיפה לרעיון חדש שהתחיל להתפתח בקרבי, והוא האם אי־אפשר לנצל את חברי הכת הזו לטובת התפתחות הארץ? האם אי־אפשר על ידם להשפיע על האינטליגנציה התורכית לטובת הציונות ובפרט לפעולה שלנו בארץ? חדור חנוך אורדן ב"ג¹²² ומטרתו להשתלט על החברה ברוח מטרות שלנו ובצורה זו או אחרת, לכוון את החברה למטרה שלנו בישוב ובארץ, ומדוע לא להשתמש בפרינציפ הזה גם בקשר לכת השבתאי־צבי? הלא יש להם השפעה רבה על האינטליגנציה התורכית, ועל אלה דוברט ביי¹²³ היה חבר בממשלה, שר הכספים, ואחדים מהכת הזו היו פקידים גבוהים במשרדי השרים. לאט לאט התבשל אצלי הרעיון והחלטתי לקרב אותם לציונות, לנצל אותם לעבודתנו בארץ־ישראל. בפרט התחזקתי להחלטתי, כאשר הרגשתי, שגם אצלם ישנה משיכה לחזור לחיק הדת היהודית, בזמן שהתורכים הצעירים הכריזו על חופש המצפון ואחות עמים. ואחרי מחשבות רבות באתי לידי הכרה שהם יכולים לעזור לנו הרבה מאד בעבודתנו בארץ ישראל, אם רק נוכל לנצלם ולכוון אותם בדרך הנכונה, ואם נצליח לפתח אצלם את הרצון לעזור לציונים, צריך להכניס אותם לעולם הציוני לבאר להם את הבעיות הציוניות, לקרב אותם לפעולות בארץ ישראל. אני בעצמי התלהבתי מהרעיון הזה, צמחו לו כנפים נגשתי לענין במסירות ובהתמדה. סדרתי לי גם תכנית – והיא קצרה ופעילה. צריך להשתדל שהפקידות הגבוהה בארץ ישראל תהיה מורכבת עד כמה שזה אפשרי מאנשי הכת הזו, וגם הם, הפקידים האלה יעזרו לנו בעבודתנו. ידוע היה לכל, שפקיד גבוה באדמיניסטרציה בארץ ישראל היה המלך, הוא יכול היה לעזור לישוב ולהתפתחותו, והוא יכול היה להפריע עד קפאון גמור. והיו לנו מקרים שאיזה מושל עיר או מחוז היה אנטישמי או אנטיציוני וגרם לנו הרבה צרות, עכובים בעבודה, הפסדי כספים, ובפרט סבלנו מפקידים כאלה בהקמת ישובים חדשים. המושלים או שהיו מקבלים שוחד בקשישים בסכומים גדולים ואפשרו לנו עבודתנו, או סרבו לקבל בקשיש מפני סבה זו או אחרת, וכל עבודתנו סבלה ושותקה. התחילה מלחמה בין עומדי בראש הישוב והמושל הזה.

צריך היה להתאונן לאינסטנציות יותר גבוהות, להגיע עד קושטא, והיה הפסד זמן וכסף, לפעמים היו מצליחים אבל לרוב היו מפסידים. האדמיניסטרציה הגבוהה בקושטא תמיד הצדיקה את הפקיד שלה, בפרט בארץ ישראל, ש[כן] בקושטא התנגדו לציוניות ושמחו לכל הפרעה שפקיד שלהם שם על דרכנו. עצם הפניה לקושטא, אם גם הצלחנו לפעמים, היתה לרעתנו, אנו לא רצינו שידברו אודותינו ועבודתנו בארץ; אנו רצינו לעבוד בשקט ולהיות רואים ובלתי נראים. וכמובן מאלינו שאם נצליח להכניס לאדמיניסטרציה בארץ

122 חדור חינוך משמעותי בנוסח בן־גוריון.

123 השם שובש על ידי ישראל שוחט. כוונתו למחמד [מהמט] ג'אויט ביי (Mehmet Cavit Bey, 1875-1926), מראשי הוועד לאחדות וקדמה, ששלט באימפריה העות'מאנית לאחר 1908. הוצא להורג באשמת קשר לפגוע במצטפא כמאל אתאטורק.

פקידים יידידים, פקידים מעונינים בעבודתנו, נצחנו במלחמה, נוכל להתפתח באין מפריע, לכן חשוב היה הרעיון שלי, לכן כדאי היה להתמסר לרעיון זה, ולעשות הכל לשם הצלחתו במשנה מרץ התמסרתי לעבודה זו, הצלחתי לארגן קבוצה קטנה – 6 איש מאנשי כת שבתאי צבי, קבוצה חשאית [!] על כל פעולותיה. בררתי לפנייהם את מטרת עבודתנו בארץ ישראל, תחית הארץ והעם הקמת יחידה יהודית אוטונומית נפרדת על אדמת א"י בחסות האימפריה התורכית. עזרתם לעבודתנו יכולה להביא לנו תועלת מקסימלית שתתשם באותיות זהב בהיסטוריה היהודית. הם הושפעו מדברי, התלהבו ונשבעו אמונים לעם ולארץ ואז גליתי לפנייהם תכנית המעשית, שעליהם להשתדל שישלחו לארץ חברי הקבוצה שלנו בתור פקידים גבוהים, ושמה על המקום הפקיד הזה יגיש עזרה מלאה לעבודתנו בישוב. הדבר מצא חן בעיניהם, אגב הם הצליחו להכניס לקבוצה שלנו את ג'ביד ב"י¹²⁴. שר הכספים, הבי"י הבטיח עזרתו המלאה, הן בממשלה המרכזית והן בארץ. לשמחתי לא היה גבול. נצחתי על כל החזית, נצחון של האורדן ב"ג, וכדי להתחיל בצעדנו הראשונים, הוחלט לשלח אחד מחברי הקבוצה שלנו לארץ, ונראה בעיניו מה שנעשה, ושיוכל למסור לחבריו על השגי הישוב, דרישותיו ודאגותיו, אגב יוכל לכו[ו]ן משמה את הפעולה שצריך לעשות בקושטא. וכדי שלא לעורר חשדים, ע"ד נסיעתו והיותו בארץ, סדרתי אותו בתור מורה לתורכית בגמנסיה הרצליה. החבר הזה היה אניר [אנוור] ב"י, בחור צעיר יפה מראה, חדור רעיונות הקבוצה שלנו. הוא שש להתחלת פעולתנו והיה שמח להיות החלוץ בעבודה זו. אניר ב"י נסע לארץ, הוא התחיל לעבוד בתור מורה לתורכית, היו לו ידידים יהודים, מכתביו לקושטא היו מלאים התלהבות ועודד לחברים שנשארו בקושטא. מיום ליום חכינו שהממשלה בקושטא תשלח אחד מקבוצתנו בתור פקיד לאדמיניסטרציה בארץ. אנו היינו בקשר אמיץ עם חברי הקבוצה, אגב הייתי ראש הקבוצה, נתתי פקודות, כונתי הפעולה. אנחנו היינו כבר בדרך של פעולה רצינית והנה פרצה המלחמה העולמית הראשונה, על כל אסונותיה, ורעותיה, תכניתנו שותקה, אניר [אנוור] ב"י נאסר ונשלח בתור אסיר לקושטא, אני ומניה וחנקין נאסרנו. מחשבות יפות, תקוות נהדרות, הכל התפוצץ בקיר הברזל של המלחמה; מי יודע איזה כוון וצורה היתה מקבלת עבודתנו בארץ...

124 הכוונה למהמט ג' [א] ויד [ט] ב"י, מראשי הטורקים הצעירים.

נספח ב

דברי גרשם שלום בדיון על הדפסת הספר שההדיר זלמן שזר **סיפור מעשי שבתי צבי**, מרכז שזר, ירושלים 1978. ההדגשות במקור.
מתוך: ארכיון שלום, האגף לכתבי יד, הספרייה הלאומית, ירושלים, ARC. 40 1599/148a

זלמן שזר

כל אדם הוא פקעת של מדות וסגולות שונות וסותרות. מה שמייחד את דמותו של זלמן שזר, חבר ורע לכמה מבינינו, היתה הצורה הקיצונית בה התגלו בו כמה ממדות היסוד הללו.

לא תחכו ממני לציור דמותו השלמה בדקות מעטות האלה, אבל אתעכב בקצרה על שתיים ממדותיו הבולטות.

המלומד ההיסטוריון הגדול בכת. איש הציבור ששאפותיו בתחום זה התגברו במהלך חייו על כל שאר האפשרויות הטמונות בו.

כיצד?

מה היתה צורת למדנותו?

השכלה כוללת עצומה בכל שטחי היהדות מהמקרא עד תנועת הפועלים שלה

- איש הציבור

רצון לשרת מזה ושאפה, ואף אמביציה ברורה

בהתחרות, בהיאבקות הנפשית בין שני יצרים אלו - הפסיד המדע, אבל געגועיו אליו נשארו בעינם.

ועוד:

איש ההתעוררות הלוהטת ואיש שהסתגל אך בקושי, ולאט לאט, למשמעת הנדרשת מנציג הציבור - קונפליקט שחי בתוכו גם במשרות הגבוהות ששימש בהן בסוכנות ויותר מכל בשרותו כנשיא שהגיע אז לסינתזה נפלאה שראינו בו.

ועתה על הנושא של היום:

תולדות הספר ומחברו (1727-17. ורק מאוחר למדי נתמנה ל'שמש')

תולדות כתב היד ותפקידו בחייו של שזר

בערך 1830-40 הגיע לכרמולי

1887 הגיע במכירה פומבית בפ"פ [פרנקפורט] לידי דוד כהנא

1920-30 בערך הובאו עם עזבונו של כהנא לארץ ישראל לידי ביאליק

1928/30 נמסר לשזר לפרסום בכרך ז' של "רשומות"... [מילה לא קריאה מעל השורה] שלא הופיע מחמת המשבר הכלכלי

בערך 45 שנים 1929-1974

- נסיונותיו של שזר להכין הספר בפרט 1930, 1935-1936 (כנושא ל-Ph.D אצל בארון ב-Columbia)

הכל נפסק על ידי מותו של משה ביילינסון הכותב את המאמרים הראשיים ב'דבר',
בחזרתו של שזר לארץ 1937 כממלא מקום.

תודה למהדירים האחרונים

מר שלמה צוקר

וגברת Plesier [היא רבקה פלסר]

מהמחלקה לכתבי יד של הספריה הלאומית שהשקיע[ו] עבודה רבה וברוכה בהתקנת
הספר לדפוס, לאחר 45 השנים שהיה גנוז בידי שזר שלא הגיע להשלים את
משימתו.

כה"נ נמצא עכשיו בין אוצרות הספריה הלאומית, לפי רצונו של שזר. והנהו הוא

Leib b. Ozer

(1) העממיות

מתבטאת בנקודות

מושג הקבלה שלו!!

!!טושפטיט 'gebildete Worte wie Disput' [מלים מלומדות כמו למשל מאבק].¹³⁵

'ר' נחמיה באמת היה הגדול בין בעלי הקבלה בדורו'

בעל הקבלה הגדול טוען טענות לא מן הקבלה אלא ממדרשי הגאולה

(2) אי ידיעתו בפרשיות חשובות מאד והחלפתן בדברי האגדות שנחשבו כאן לעובדות מפי
כמה עדים!

(3) ענין טעותו על המשמש של ש"ץ ר' יחיאל.

*

יש מקצת מקומות שקשה לקבל תרגומו (יש גם איזו טעויות דפוס בתרגום!)

טעויותיו של ר' ליב על מקום גירושו ועל קבורתו ב־Berat (בלגראד ארנאוט!) p. 167-168

מה אופיו של חיבור זה ותורמותו לחקר התנועה השבתאית?

יש כאן, במדה מסויימת, הבדלי הערכה בין זו של שזר עצמו שהבולטת בשתי הקדמותיו
שנכתבו בשנות השלשים ובין הערכת עבדכם המדבר כאן.

שזר ראה כאן גילוי של

(א) מקור היסטורי ממדרגה ראשונה המיוסד על ניפוי נאמן של כל העדויות שבאו לפניו.

(ב) ובאותה מדה גם מסמך עצוב על תגובת הצבור אל התנועה

אני מסכים עמו בנקודה השניה ומסופקני בנקודה הראשונה.

Zum Character des schafften [על האופי של היצירה]

שתי הערות

(1) העלמת או התעלמות הצד האידיאולוגי והתיאולוגי של התנועה לטובת הבלטת הצד
החברתי והעממי

העלמה זו מתבטאת בטשטוש הגמור של הבעיה המשיחית ותהומותיה ובעיותיה והחזרת
כל השאלות שהתעוררו כאן, אל המושג העממי ביותר ובו מופיע כאן המונח קבלה. לר'

לייב אין כל מושג ברור ממהות הקבלה והרקע הקבלי המיוחד, הספציפי של הקבלה בדורו של שבתי צבי והתמורות שחלו בה בעקבות עצם ההתעוררות השבתאית. הוא מסתפק במונחים הכוללניים ביותר ואינו נכנס אף פעם לגוף הענין הזה. אין למחבר שהוא בעל-בית עממי כל הבנה בתחום זה (השכלתו היא, כנראה, זו של מה שקראו בדורות האחרונים 'יהודי של עין יעקב', דהיינו יהודה [יהודי] היונק ידיעתו מתוך ספרים מסוגו של ס' עין יעקב, ילקוט האגדות שבבבלי).

לעומת זה מקסים אותו ההבט החברתי והעממי של התנועה. ההוי ההמוני של ההתעוררות הוא המושך אותו והוספותיו על מקורו העיקרי, ספרו של Coenen, משקפות דווקא את ההוי הזה – הן באמת – מציאותו והן בדמיון המשתקף באגדה הרווחת בציבור. תנועת התשובה היא המצדיקה בשבילו את אמונתם הלוהטת והתפעלות ההמונים. תמונתו החברתית כולה שמרנית וכשהוא נפגש בהבטים אחרים כמו באגרת אחת של נתן עזתי מיד הוא מגיב עליהם בשלילה גמורה.

(2) קשור בכך גם הבלטת היסודות האגדיים בתנועה והתפיסה העממית של הקבלה שבה מקופלת אצל ר' לייב פחות או יותר עולם האגדה האפוקליפטית, עולם הדמיונות של גימטריות וצירופים וכיוצא בזה.

ר' נחמיה הכהן, שהביא את ענין ש"ץ למשבר בויכוח עמו במשך שלשה ימים, טוען (לפי דברי המחבר) 'כהמקובל הגדול אשר בפולין' ולפי קבלתו. אבל באמת אין בטענותיו כל קבלה, אלא טיעון על יסוד מדרשי הגאולה העממיים!

עיקר הבשרייבונג בחלק על ש"ץ עצמו נכתב כנראה, לא כפי שסבר שז"ר, בשנת תע"ח אלא בזמן שהחכם צבי אשכנזי, אביו של הרב יעב"ץ, היה עדיין החכם של קהילת האשכנזים באמשטרדם, דהיינו לפני שהוכרח לנטוש את הרבנות שם ולברוח כל עוד נפשו בו, בשל הריב בינו ובין ר' שלמה איילון חכם הספרדים שם, מסביב לענין השבתאי נחמיה חייא חיון (בטבת התע"ד, תחילת ינואר 1714). הזמן של חלק זה של החיבור שנכתב בלי ספק ברצף אחד (כדברי שזר) הוא איפוא בין 1710 כאשר הוזמן החכם צבי לא"ד [לאמסטרדם] ו-1714. ויש אולי להוסיף שמכיון שאין כאן כל זכר לריב חיון שגרם את בריחת החכם צבי, הדברים נכתבו לפני פרוץ הריב, כלומר בערך 1711-1713 קיץ (וממש כמעט כמו שכבר קבע בצדק כרמולי: בין שנות תע"א-תע"ב) מכאן שתולדות ישו של ר' לייב נגמרו -- [כתב היד אינו ברור] בחודש אב תע"א, יש להניח שעיקר כתיבת החלק על ש"ץ, חל בשנים 1712-1713 ואולי דווקא 1712. המחלוקת היא התחילה באביב 1713 או בקיץ.